

Ons standje is failliet

De Eerste Wereldoorlog

door de ogen van Carry van Bruggen

Masterscriptie Moderne Nederlandse Literatuur

Wieke Obbink

3014894

Januari 2012

Begeleider: Prof. dr. Geert Buelens

Tweede lezer: Laurens Ham

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	4
Inleiding.....	6
1. De Grote Oorlog in Europa	
Inleiding.....	9
1.1 De jaren 1914-1918 in Europa.....	10
1.2 Nationalisme en de Eerste Wereldoorlog.....	11
<i>Voor volk en vaderland: het gepolitiseerde ‘wij-gevoel’</i>	13
1.3 Gevolg voor buitenlanders en joden.....	13
<i>Eerste Wereldoorlog en de joden: vluchteling in eigen land</i>	15
1.4 Algemene waarden overhoop: culturele veranderingen.....	15
<i>De grote ontgoocheling</i>	17
<i>Demonisering van de tegenstander</i>	18
Besluit.....	18
2. Het publieke debat in Nederland	
Inleiding.....	20
2.1 Het publieke debat.....	21
<i>Deelnemers</i>	21
<i>Bewegredenen en doelstellingen van de publicisten</i>	21
2.2 Onderwerpen in het publieke debat.....	22
<i>Fase 1: Ontgoocheling en verwarring: de klap van de oorlog</i>	22
<i>Fase 2: Vredesverlangen en verdeeldheid</i>	24
<i>Fase 3: Democratie: de nieuwe Europese orde</i>	26
2.3 Rol van Nederland: degradatie van de identiteit.....	29
<i>Degradatie van de identiteit</i>	27

<i>Verwantschap en ‘verduitsing’</i>	28
<i>Neutraal: van scheidsrechter naar oorlogsprofiteur</i>	30
2.4 De positie van de joodse cultuur in Nederland.....	30
De Joodse Wachter.....	30
Besluit.....	31
3. Carry van Bruggen, ‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’	
Inleiding.....	33
3.1 Carry van Bruggen (1881-1932).....	33
<i>Leven en werk</i>	34
3.2 Carry van Bruggen: ontwikkeling van thema’s in haar werk.....	35
<i>Het vroege werk</i>	36
<i>Essayistisch werk</i>	36
3.3 Context ‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’ (1916).....	37
Groot Nederland.....	37
<i>Uitgeverij Hollandia Baarn</i>	38
3.4 ‘Vaderlandsliefde, Menschenliefde en Opvoeding’ (1916).....	38
<i>Doelstelling</i>	39
<i>‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’ (1916)</i>	39
Besluit.....	48
Conclusie.....	49

Voorwoord

Drie jaar geleden las ik een gedicht dat ik nog altijd uit mijn hoofd ken:

Soldaten

We zijn als
in de herfst
aan de bomen
de bladeren¹

15 juni 1918, *Giuseppe Ungaretti*

Tijdens mijn studie volgde ik een cursus over de Eerste Wereldoorlog, waarin ik geraakt werd door verschillende teksten en gedichten over 1914-1918 uit Europa en Nederland. Hierop besloot ik tijdens mijn master een leeslijst over de oorlog te doen. Vanaf dat moment wist ik dat ik in mijn scriptie ‘iets’ wilde met de Eerste Wereldoorlog en ‘iets’ met Carry van Bruggen, een schrijfster die ik nog vaag kende van colleges over modernisme en die in verschillende artikelen over de oorlog genoemd werd. Het duurde nog een half jaar voor het iets zich zou specificeren en voordat ik een bruikbare vraagstelling geformuleerd had. Na een periode van moeizame worstelingen, die onderbroken werd door de lerarenopleiding, pakte ik de draad een maand geleden weer op om mijn studie te kunnen afronden. Het was een mooie en uiterst leerzame periode.

Deze scriptie was er niet geweest zonder het bestaan van een aantal personen die ik hiervoor graag wil bedanken. Allereerst is dat Geert Buelens, omdat hij bij mij Eerste-Wereldoorloginteresse aanwakkerde en er, zeker op het eind, flink de vaart in zette zodat ik op tijd af kon studeren. Daarnaast veel dank aan Wieger die niet alleen mijn taal- en structuurfouten verbeterde, maar ook mijn scriptie aanvulde met zijn herinneringen aan overleden familieleden waardoor de teksten dichterbij kwamen. Ook wil ik Pieter bedanken voor zijn nuttige commentaar op mijn schrijfsels. Verder gaat mijn dank uit naar de vele mensen bij wie ik mijn verhalen over Carry van Bruggen en de oorlog kwijt mocht en die me ruimte gaven als ik was vastgelopen, in het bijzonder mijn lieve zus en zusje, Fleur en Dirk-Jan. Ook mijn lieve, trouwe ouders, die me bleven steunen wil ik bedanken. Tot slot Geert R., mijn koffiezettende geliefde met kritische vragen en een rotsvast geloof in mijn kunnen

¹ Geert Buelens, *Het lijf in slijk geplant*. Amsterdam 2008, p. 533

– zonder hem was ik nu nog bezig geweest.

Inleiding

‘Onder sommige omstandigheden (...) is de onzijdigheid een onmiddellijke oorlogsdaad. Het onzijdige land beschermt door zijn grenzen een ander land, het belet vrienden elkaar te hulp te komen, en vijanden elkaar te bestoken’²

Albert Verwey, Amsterdam 1916

Toen in Europa al gedurende twee jaar een hevige strijd woedde, die de geschiedenisboeken in zou gaan als de Eerste Wereldoorlog, schreef de Nederlandse dichter Albert Verwey (1865-1937) bovenstaande woorden. Voor Verwey, leider van het invloedrijke tijdschrift *De Beweging*, zou de oorlog een grote ontgoocheling betekenen.³ De Eerste Wereldoorlog wordt ook wel eens de *Urkatastrophe* van de twintigste eeuw genoemd, en luidde het begin in van de bloedigste eeuw die de wereld tot nu toe gekend had.⁴

Ik was niet de enige student die een aantal jaar geleden verbaasd reageerde toen er bij Nederlandse taal en cultuur een vak werd aangeboden over de Eerste Wereldoorlog: Nederland was toch neutraal en de oorlog was toch aan ons land voorbijgegaan? Dit eerste bleek min of meer waar, het tweede bleek onwaar. Niet alleen Albert Verwey maar ook vele andere Nederlandse schrijvers en dichters hebben dit laten zien in gedichten, artikelen, brochures, ooggetuigenverslagen en zo verder. In Nederlandse literatuurgeschiedenissen blijft het echter *opvallend* stil als het om de Eerste Wereldoorlog gaat. Het onderwerp komt hierin *of* niet voor *of* het wordt slechts zijdelings genoemd,⁵ terwijl de oorlog wel degelijk een wezenlijk en concreet maatschappelijk thema was voor Nederland – alleen al vanwege de vele vluchtelingen en soldaten die hier werden ondergebracht, de Britse handelsblokkade en de onbeperkte duikbotenoorlog waarbij ook Nederlandse slachtoffers vielen.

² Albert Verwey, ‘Begrippen van Nu’. In: *Holland en de oorlog*, Amsterdam 1916. Geciteerd uit *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*. p. 272

³ Op Verwey kom ik in het tweede hoofdstuk nog terug. Zie over de ontgoocheling van Verwey – onder meer het mislukken van het Europese dichterrijk en zijn stukgelopen vriendschap met de Duitse dichter Stefan Georg – na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog het proefschrift Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse debat 1914-1918*. Uitgeverij Verloren, Amsterdam 2006, p. 43-46.

⁴ Koen Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*. Uitgeverij Ambo, Amsterdam 2010, p. 10

⁵ De Nederlandse literatuurgeschiedenis staat hier in scherp contrast met de Vlaamse. In de Vlaamse overzichten fungeert de Eerste Wereldoorlog als breekpunt. Het tijdvak van het modernisme wordt gemarkeerd door het debuut van Paul van Ostaijen *en de Grote Oorlog*. Zie Geert Buelens, ‘Bepaald geen kleine oorlog. De Eerste Wereldoorlog in de literatuur in Nederland (Couperus, Verwey, Van Looy)’. In: E. Brems & H. Brems (ed.) *Achter de verhalen. Over literatuur van de twintigste eeuw*. Leuven 2007, p. 60

Er zijn slechts enkele literatuurgeschiedenissen waarin de Eerste Wereldoorlog *wel* aan bod komt, bijvoorbeeld *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* van Ruiters en Smulders. Hierin wordt de literatuur steevast in de cultuurhistorische context geplaatst. Andere voorbeelden zijn enkele werken die vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verschenen.⁶ Twee redenen lijken dan ook een rol te spelen: de autonomistische literatuuropvatting die binnen de Neerlandistiek tot voor kort dominant was⁷ en de impact van de Tweede Wereldoorlog die zeker *niet* aan ons land voorbij zou gaan.⁸ De laatste twee decennia is er binnen de historiografie echter steeds meer aandacht gekomen voor de Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse cultuur,⁹ die op ‘zijn eigen merites’ beoordeeld moet worden.¹⁰

Om meer te leren over de moderne tijd en ideeën die hierin centraal staan, is literatuur een uiterst bruikbare historische bron, omdat daarin de spanningen tot uiting komen die de moderniteit met zich meebrengt, zo stellen Ruiters en Smulders.¹¹ Ook in deze scriptie probeer ik via de literatuur meer te weten te komen over de Nederlandse samenleving en de ideeën die in de tijd van de Eerste Wereldoorlog bestonden, door me op een persoon in het bijzonder te richten: Carry van Bruggen. Zij was een populaire schrijfster in haar tijd en behoort ook nu nog tot de canon. Aan de hand van haar brochure ‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’ (1916), die ik kies omdat haar visie op de oorlog hierin duidelijk naar voren komt, onderzoek ik hoe Van Bruggens reactie was op de Eerste Wereldoorlog. Van Bruggen was een joodse vrouw en had dus een marginale positie in Nederland, wat haar interessant maakt, omdat zij hierdoor een andere visie heeft en op een andere manier zal reageren op de spanningen van de moderne tijd dan de ‘doorsnee’ Nederlander.¹²

In het eerste hoofdstuk zal ik de Europese context van de Eerste Wereldoorlog schetsen die nodig is om de brochure van Van Bruggen te kunnen plaatsen. In het tweede hoofdstuk zal ik mij, aan de hand van het proefschrift van Ismee Tames *Oorlog voor onze gedachten*, richten op het Nederlandse publieke debat dat in de jaren 1914-1918 werd gevoerd. In het derde hoofdstuk onderzoek ik de brochure van Van Bruggen. Hoe reageerde zij op de Eerste Wereldoorlog en hoe is haar standpunt te plaatsen in het publieke debat dat toen gevoerd werd?

⁶ Dit zijn de literatuurgeschiedenissen van Van Leeuwen en Stuiveling, zie literatuurlijst.

⁷ Bij deze benadering wordt de tekst als een opzichzelfstaand artefact bestudeerd, zodat er geen aandacht is voor de historische context. Zie ook Buelens (2007), p. 61. Dit is te zien bij de literatuurgeschiedenis van Van Bork en Laan en de studie over het modernisme van Fokkema en Ibsch (zie literatuurlijst).

⁸ De Tweede Wereldoorlog zou de Eerste Wereldoorlog hebben overschaduwd. De Keizer (2004), p. 15-16, Brands, ‘The Great War die aan ons voorbijging’ (1997), p. 10 en Buelens, (2007), p. 60. Zie literatuurlijst.

⁹ In het eerste hoofdstuk kom ik uitgebreider terug op de publicaties over de Nederland en de Eerste Wereldoorlog.

¹⁰ Frits Boterman en Marianne Vogel (red.) *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur*. Hilversum 2003, p. 10

¹¹ Ruiters en Smulders (1996), p. 13

¹² ‘Spanningen’ ontleen ik aan Ruiters en Smulders (1996), p. 13

1.

De Grote Oorlog in Europa

‘En voor de Tweede Wereldoorlog had je geen belangstelling?’

‘Nee, die is me niet absurd genoeg, die was noodzakelijk. Hitler moest weg. Ik vind alleen het onbegrijpelijke boeiend, net als de eerste expressionisten.’¹³

F.B. Hotz

Over de Eerste Wereldoorlog, de Grote Oorlog, zoals deze in de oorlogvoerende landen genoemd wordt, verschenen honderden studies.¹⁴ Binnen de Nederlandse geschiedschrijving verschenen er enkele deelstudies over specifieke gebeurtenissen en studies over de buitenlandse en economische politiek tijdens Eerste wereldoorlog, maar naar de culturele gevolgen voor Nederland is nauwelijks onderzoek gedaan. De laatste twee decennia is hier verandering in gekomen, te zien aan het proefschrift *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse debat 1914-1918*. (2006) van Ismee Tames. Ook uit *Buiten Schot* (2001), van Paul Moeyes, blijkt dat er in Nederland wel degelijk van alles gaande was tussen 1914 en 1918. Daarnaast verschenen er twee bloemlezingen onder redactie van Kammelar e.a.: een met Nederlandse liedjes en gedichten tijdens de Eerste Wereldoorlog en een met verhalen en verslagen (van ooggetuigen).¹⁵ Hierin is slechts een fractie opgenomen van het gevonden materiaal.¹⁶

Internationaal gezien kwam er ook steeds meer aandacht voor de ‘neutralen’. Recente voorbeelden zijn *Caught in the middle: neutrals, neutrality, and the First World War* van Johan den Hertog (2011) en *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War, 1914-1918* van Maartje Abbenhuis (2006).¹⁷ Voorheen werden neutrale landen slechts besproken als achtergrond waartegen de oorlog zich afspeelde, Zwitserland wordt bijvoorbeeld genoemd omdat Lenin hier

¹³ F.B. Hotz, *De Vertekening*, Het Werk (deel 2). De Arbeiderspers, Amsterdam 1997, p. 413. Geciteerd uit Koch (2010), p. 9

¹⁴ Na het einde van de Koude Oorlog werd de Eerste Wereldoorlog een populair thema binnen de geschiedschrijving (Tames, p. 11). Een verklaring hiervoor ligt in het feit dat de oorlogen na de Eerste Wereldoorlog – de Tweede Wereldoorlog, de Koude Oorlog, de oorlog op de Balkan in de jaren '90 – gezien worden als een keten waarvan de Eerste Wereldoorlog het begin was. Zie ook Buelens, *Het lijf in slijk geplant* (2008), p. 14

Nog elk jaar verschijnen er verschillende studies over (een deelonderwerp van) de oorlog. Zie hiervoor de lijst met publicaties in de UBU-catalogus na invoeren van zoekterm ‘Eerste Wereldoorlog’. Tussen het jaar 2000 en 2011 waren dat er alleen al 102.

¹⁵ Zie literatuurlijst.

¹⁶ Op de site <http://www.wereldoorlog1418.nl/> is een lijst met titels te vinden van documenten die niet opgenomen konden worden.

¹⁷ Voor een duidelijk overzicht van studie over Nederland en de Eerste Wereldoorlog verwijs ik naar Tames (2006), p. 12-14

verbleef.¹⁸ In dit hoofdstuk zet ik uiteen wat de Eerste Wereldoorlog heeft betekend voor de Europese cultuur, waarbij ik mij enkel richt op de informatie die benodigd is om het werk van Van Bruggen te begrijpen.

1.1 De jaren 1914-1918 in Europa

Allereerst wil ik kort een beeld geven van gebeurtenissen uit de Eerste Wereldoorlog, wat ik doe aan de hand van *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*, aangevuld met andere studies. Wegens nationalisme, tegengestelde belangen en de strijd om de macht in Europa waren twee politieke machtsblokken tegenover elkaar komen te staan. Deze machtsblokken waren de Centralen – bestaande uit Duitsland en Oostenrijk-Hongarije – en de Geallieerden (ook wel: Entente), waar Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland deel van uitmaakten. Dat deze spanningen uiteindelijk tot een oorlog zouden leiden, was voor veel tijdgenoten duidelijk, maar dat de moord op de Oostenrijkse troonopvolger, Franz Ferdinand, en zijn vrouw de directe aanleiding zou vormen kwam onverwacht.¹⁹ Voor deze aanslag werd Servië verantwoordelijk gehouden en binnen enkele weken verklaarde Oostenrijk-Hongarije dit land de oorlog. De mobilisatie van Rusland, Duitsland en andere landen, waaronder Nederland, volgden elkaar in rap tempo op.²⁰ De Grote Oorlog was een feit.²¹

Op 4 augustus 1914 trok Duitsland België binnen – dat neutraal was – om vervolgens door te kunnen stoten naar Frankrijk en daarna Rusland aan te vallen. De inval in België bracht veel verontwaardiging teweeg in de rest van Europa, voornamelijk door de wandaden die gepleegd werden tegen de Belgische bevolking en cultuur,²² bijvoorbeeld het in brand steken van de bibliotheek in Leuven. Vele Belgen, en Britse en Duitse soldaten sloegen op de vlucht naar Nederland, waar ze werden opgevangen in vluchtelingen- en interneringskampen.²³ Pas toen het Duitse leger tot stilstand werd gebracht bij de Marne in Frankrijk, begon de oorlog de vorm aan te nemen waar deze nu nog om bekend is: de loopgravenoorlog. Beide legers groeven zich in – tegen het eind van 1914 was zo het Westelijk Front ontstaan – en bestookten elkaar met mitrailleurs,

¹⁸ Hierop wijst Tames (2006), p. 15

¹⁹ Zie H.W. von der Dunk, *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw* (deel 1). Amsterdam (2002), p. 200. Hij stelt dat de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog zowel verwacht als onverwacht was.

²⁰ Het Nederlandse leger zou gedurende de hele oorlog gemobiliseerd blijven. Zie over de mobilisatie van het Nederlandse leger Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam 2001, p. 45-78

²¹ Zie voor een overzicht van de fronten waarop de oorlog werd uitgevochten, Rob Kammelar e.a. (red.), *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*. Amsterdam 2007, p. 12

²² De verontwaardiging over de Duitse gruweldaden is ook terug te zien in het Nederlandse publieke debat. Hier kom ik in hoofdstuk 2 op terug.

²³ Zie over de vluchtelingen en interneringskampen Moeyes (2001), p. 101-114

granaten en op den duur zelfs gifgas.²⁴ Daarnaast werden met vliegtuigen en zeppelins steden en fabrieken gebombardeerd,²⁵ waardoor de oorlog sterk verschilde van voorgaande oorlogen: burgers waren voor het eerst doelwit.²⁶

In 1915 zou de Grote Oorlog pas echt Wereldoorlog genoemd worden.²⁷ Dit jaar kenmerkte zich door pogingen van Frankrijk en Groot-Brittannië om de Duitse linie te doorbreken, wat gepaard ging met een ongekend groot aantal slachtoffers.²⁸ Ook de slagen bij de Somme en Verdun uit 1916 bepaalden in hoge mate hoe de oorlog later herinnerd zou worden: als zinloze massaslachting.²⁹ In februari 1917 begon de Russische Revolutie waarna Rusland van het strijdtoneel verdween en de oorlog van karakter veranderde.³⁰ In diezelfde maand kondigde Duitsland de onbeperkte duikbotenoorlog af – neutrale schepen zouden vanaf nu ook aangevallen kunnen worden – waardoor Nederland bijna alsnog de wapens moest trekken.³¹ Nederlands neutrale bondgenoot, de Verenigde Staten, zou Duitsland vanwege de duikbotenoorlog uiteindelijk in april de oorlog verklaren.

Intussen bleven er op grote schaal slachtoffers vallen. Een nieuw bloedbad bij Chemin des Dames leidde tot muerrijen aan de kant van Frankrijk, waarna, om een statement te maken naar de andere soldaten, enkele executies plaatsvonden. Oorlogsmoeheid was in deze jaren ook aan te wijzen bij de bevolking, die protesteerde omdat grondstoffen, voedsel en brandstoffen steeds schaarser werden. Ook Nederland had met tekorten te kampen en daarom werd in augustus 1916 de Distributiewet aangenomen.³² De lijsten met doden in de kranten, die in de loop van 1918 nog langer werden doordat de Spaanse griep was uitgebarsten, versterkten de oorlogsmoeheid alleen maar.

In de lente van 1918 deed Duitsland een poging – die later de laatste poging zou blijken – om een doorbraak te forceren vóór de Amerikaanse troepen gearriveerd zouden zijn. In juli werd het Duitse leger een halt toe geroepen, maar het zou nog tot september duren voor de definitieve overwinning van de Geallieerden een feit was. In Kiel luidde muerrijen onder Duitse matrozen een nieuwe golf aan oorlogsmoeheid in die weldra Berlijn zou bereiken. Als gevolg hiervan trad de Duitse regering af, waarbij Keizer Wilhelm II naar Nederland vluchtte. De wapenstilstand werd getekend in

²⁴ Gifgas werd voor het eerst gebruikt op 22 april 1915 door het Duitse leger. De Geallieerden toonden zich furieus en verbijsterd, maar dit weerhield hen er niet van binnen enkele weken hetzelfde middel in te zetten. Zie hiervoor Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 153

²⁵ Door de inzet van vliegtuigen en verkenningsballonnen kreeg de oorlog ‘letterlijk een derde dimensie’. Von der Dunk (2000), p. 238

²⁶ Kammelar e.a. (2007), p. 12-13. Ook Koen Koch wijst erop dat het betrekken van burgers in de oorlog een belangrijk verschil is met voorgaande oorlogen. Zie Koch (2010), p. 19

²⁷ Zie Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 121 en p. 315-316

²⁸ Vergelijk Tames (2006), p. 92

²⁹ Koch (2010), p. 13

³⁰ De Bolsjewieken hadden wapenstilstand getekend met Duitsland, wat voor de Duitsers een zorg minder betekende. Duitse soldaten konden vanuit Rusland verplaatst worden naar het Westelijk Front. Kammelar e.a. (2007), p. 14

³¹ Zie Tames, p. 99

³² Moeyes (2001), p. 275-276

een trein bij het Franse plaatsje Compiègne op 11 november 1918 door de Fransen, Engelsen en Duitsers. Pas toen het Verdrag van Versailles getekend was op 28 juni 1919, ging de vrede officieel in.³³ Het aantal mensen op aarde was inmiddels verminderd met zes tot veertien miljoen en de politieke machtsverhoudingen waren op vergaande wijze veranderd.³⁴

1.2 Nationalisme en de Eerste Wereldoorlog

Nationalisme wordt in studies naar de Eerste Wereldoorlog vaak genoemd als belangrijke oorzaak voor het uitbreken. Het is, net als de Eerste Wereldoorlog, een onderwerp waar boekenkasten over vol zijn geschreven, zowel binnen de geschiedschrijving als de sociologie.³⁵ Aan de hand van de cultuurgeschiedenis van H. W. von der Dunk, *De verdwijnende hemel*, probeer ik een indruk te geven van wat het begrip destijds inhield. Hij wijdt hieraan de paragraaf 'Het uur van het nationalisme'.³⁶

Voor volk en vaderland: het gepolitiseerde 'wij-gevoel'

Von der Dunk mengt zich in het theoretische debat dat is ontstaan over het nationalisme.

Missionarisme en expansionisme staan in verband met nationalisme en kunnen bij kleine en zwakke staten zonder expansiedrang omslaan in een zelfverheerlijking van deugden. Nationalisme heeft dus twee kanten: de verheerlijking van het eigene en de terughoudend jegen alles wat 'vreemd' is.

Daarom is nationalisme niet als ideologie te beschouwen, want, anders dan bij ideologieën als het socialisme en communisme, zal nationalisme uiteindelijk uitmonden in agressiviteit richting de ander.³⁷ Bij het uitbreken van de oorlog is er een opleving van twee verschillende vormen van nationalisme: het nationalisme van naties die al een staat hebben (Duitsland, Frankrijk en Engeland) en het nationalisme van volkeren die (nog) geen staat hebben (Serviërs en Polen).³⁸

Daarnaast gaat nationalisme altijd gepaard met liefde voor eigen cultuur, taal, omgeving en traditionele levensvormen, zodat er een gevoel van verbondenheid ontstaat. Dit gevoel is van 'de alleroudste tijden', zo stelt Von der Dunk.³⁹ Echter, pas op het moment dat de bevolking politiek betrokken begon te raken en de standenhiërarchie weg begon te vallen, kon het nationalisme

³³ Kammelar e.a. (2007), p. 14

³⁴ Het dodenaantal is afhankelijk van de bron die je raadpleegt. Zie Buelens, *Het lijf in slijk gepland* (2008), p. 15

³⁵ De zoekterm 'nationalisme' geeft in de UBU-catalogus tussen 2000 en 2011 alleen al 185 titels. Tellen we daar de titels uit de jaren '90 bij op, dan komen we uit op 517.

³⁶ Zie H.W. von der Dunk (2000), p. 210-214. Naast de passage in deze cultuurgeschiedenis, schreef Von der Dunk ook in een ander werk over het nationalisme: *Sprekend over identiteit en geschiedenis* uitgegeven in 1992.

³⁷ Von der Dunk (2000), p. 212

³⁸ Zie Von der Dunk (1992), p. 25

³⁹ Om deze stelling te ondersteunen, geeft Von der Dunk hier een citaat van Horatius: 'Dulce et decorum est pro patria mori'. Von der Dunk (2000), p. 212

ontstaan zoals we het nu kennen: een 'gepolitiseerd wij-gevoel'.⁴⁰ Juist omdat het nationalisme betrekking heeft op concrete, gedeelde elementen van een gemeenschap, was het voor de staat een geschikt middel om een saamhorigheidsgevoel te creëren.⁴¹ De nationalistische volksopvoeding kwam tot uitdrukking in nationale feesten, rituelen, vlaggen en gedenkdagen, maar ook in verwijzingen naar 'het vaderland' of 'vorst en vaderland'.

De laatste verwijzing naar het vaderland is opvallend: de natie wordt rechtstreeks in verband gebracht met God. Vorst en vaderland staan direct onder de bescherming van God als 'heilige tweeenheid'. De naam van een land – bijvoorbeeld Holland, La France of Deutschland – kon vergelijkbare gevoelens oproepen als de naam van Christus voor een gelovige.⁴² In een periode waarin sprake is van secularisering en waarin behoefte is aan een overtuigend geloof dat niet botst met wetenschappelijke theorieën, gedijt nationalisme goed.⁴³ Sterker nog: wetenschappelijke theorieën werden gebruikt om het nationalisme te ondersteunen en versterken. De 'ideeën van 1914' bijvoorbeeld, die verspreid werden bij het uitbreken van de oorlog, waren gebaseerd op de evolutietheorie van Darwin. De natie werd in deze ideeën voorgesteld als een organisme waarvoor 'survival of the fittest' gold. Dit betekende tegelijkertijd dat er degeneratie op zou treden als er geen 'struggle for life' was.⁴⁴ De oorlog werd dus gezien als noodzakelijk en zou een zuiverende werking hebben.⁴⁵

Het idee van degeneratie van de natie werd niet in lager opgeleide kringen aangehangen, maar was vooral bekend onder hoger geschoolden, intellectuelen en studenten. Toch werd ook in de onderlagen van de bevolking de oorlog verheerlijkt, wat niet alleen kwam door de nationalistische staatsopvoeding, maar ook door het geschiedenisonderwijs waarin de oorlog werd geromantiseerd en waarin de strijders helden waren. Oorlogvoering werd in verband gebracht met eer, dapperheid

⁴⁰ Von der Dunk (1992), p. 12. In de politiek werden de nationalistische idealen het sterkst uitgedragen door de liberalen, zo merkt onder meer Te Velde op. In *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* onderzoekt hij de politieke betekenis van het nationalisme en het nationaal besef. Hij stelt dat er in de negentiende eeuw een symbiose was van politiek en cultuur en dat het nationaal besef deze twee verbond. Zie Te Velde (1992), p. 12

⁴¹ Von der Dunk stelt dat dit nationalisme oorspronkelijk uitgedragen werd door intellectuelen tijdens de Romantiek, die de natie zagen als een organische eenheid. Von der Dunk (2000), p. 211

⁴² Von der Dunk (2000), p. 212

⁴³ Von der Dunk (2000), p. 211

⁴⁴ 'Struggle for life' en 'survival of the fittest' zijn beide termen uit de evolutietheorie van Darwin.

⁴⁵ Zie Von der Dunk (2000), p. 216-224 over 'De ideeën van 1914'. Deze ideeën komen van Europese wetenschappers en intellectuelen die met wetenschappelijke theorieën de noodzaak van de oorlog onderbouwen. Daarnaast werd er door verschillende dichters en kunstenaars uitdrukking aan deze ideeën gegeven, wat al gebeurde voordat de oorlog was uitgebroken. Een bekend voorbeeld is het futuristisch manifest van de Italiaan Marinetti uit 1909, met daarin de woorden: 'Wij willen de oorlog verheerlijken – enige hygiëne van de wereld'. Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 24-25

en andere mannelijke deugden.⁴⁶ De uitbarsting van de Eerste Wereldoorlog was het hoogtepunt van het nationalisme, omdat toen bleek dat het sterker en belangrijker was dan alle andere waarden.⁴⁷

1.3 Gevolg voor buitenlanders en joden

De evolutietheorie van Darwin en romantische ideeën over nationale geaardheid en ras hadden een grote invloed op het nationalistisch denken.⁴⁸ Hieruit ontstond het idee dat de nationale staat pas volmaakt was als de minderheden die niet tot de echte natie behoorden, niet meer op het grondgebied van de natie zouden leven. Met name voor immigranten, mensen met een andere huidskleur en joden was dit een zorgelijke ontwikkeling, want dit ‘overtrokken nationalisme’ leidde onder meer tot antisemitische oplevingen.⁴⁹

Eerste Wereldoorlog en de joden: vluchteling in eigen land

Dat de joden het zwaar hadden tijdens de Eerste Wereldoorlog, blijkt ook uit *Europa Europa!* van Geert Buelens. In deze studie naar verschillende dichters tijdens de Eerste Wereldoorlog is een hoofdstuk over het antisemitisme opgenomen, waaruit blijkt dat de joodse bevolking het in sommige landen extra zwaar te verduren had, omdat joden niet geëmancipeerd waren en dus geen burgerrechten hadden. Dit was het geval in zowel Rusland als Roemenië, waar tijdens de oorlog pogroms plaatsvonden. In Roemenië begonnen deze na de oorlogsverklaring aan Oostenrijk-Hongarije in augustus 1916, waarbij joden vluchtten en naar vijandelijk gebied trokken. Hierdoor werden de vooroordelen dat zij spionnen voor de Duitsers waren versterkt.⁵⁰ In Rusland begonnen de misdaden tegen de joden al in 1915, toen het Russische leger aan een terugtocht bezig was, waarbij het op structurele wijze joodse huizen en tempels afbrandde. Ook volgde er een deportatie van de joodse bevolking die het Russische leger onderweg tegenkwam. Dit leidde ertoe dat de joden ‘vluchtelingen in eigen land’ werden.⁵¹

Een verklaring voor het geweld tegen de Russische joden is dat zij werden gezien als verraders en spionnen voor de Duitsers. Dit betekende echter *niet* dat de joden niet deelnamen aan de oorlog, want veel joodse mannen vochten mee in het Russische leger.⁵² Joodse soldaten waren daar de zondebok: zij kregen de schuld van mislukte aanvallen en zogenaamde ‘joodse spionnen’

⁴⁶ Niet alleen uit geschiedenis- maar ook uit jongensboeken blijkt een geromantiseerd beeld van de oorlog. Von der Dunk (2000), p. 210

⁴⁷ Von der Dunk (1992), p. 25

⁴⁸ Von der Dunk noemt dit ‘vulgair-darwinisme’. Zie Von der Dunk (2000), p. 247.

⁴⁹ Von der Dunk (1992), p. 23

⁵⁰ Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 191-192

⁵¹ Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 206

⁵² Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 206-208

werden geëxecuteerd.⁵³ Anders dan andere volkeren die allemaal een staat of een regio hadden waarin zij dominant waren, was het joodse volk in elke natiestaat de minderheid. Desalniettemin vochten joden in elk nationaal leger mee,⁵⁴ wat dramatische gevolgen had: zij doodden hun broeders.⁵⁵

Deze gebeurtenissen hadden niet alleen implicaties voor het fysieke, maar ook voor het culturele bestaan van de joden, zo stelt Aviel Roshwald, die de positie onderzoekt van joden die leefden in Oost en Centraal Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog. De invloed van de Duitse bezetting van Russisch grondgebied op de zoektocht van de joden naar nationale identiteit staat bij Roshwald centraal.⁵⁶ Door de Eerste Wereldoorlog komen joden uit het Oosten en Westen met elkaar in aanraking, wat voor hen een nieuwe fase inluidt in de omgang met de moderniteit.⁵⁷ De joden in het Oosten richtten zich vooral op de transformering van de joodse cultuur in een seculiere moderne cultuur, terwijl de Westerse joden twijfelden aan de waarden van de moderne cultuur en juist zoeken naar de traditie. Vanuit twee tegengestelde richtingen komen deze joden tot hetzelfde, wat overigens niet betekent dat er onderling consensus heerst over wat de joodse cultuur en identiteit precies zouden inhouden – integendeel. Juist deze discussies vormen het ontstaansbewijs van de moderne joodsnationale cultuur in Polen-Litouwen.⁵⁸

Ook in Nederland hield men zich binnen de joodse gemeenschap bezig met discussies die over de Nederlandse grenzen gevoerd werden, vooral discussies in Duitsland. De historica Madelon de Keizer noemt als voorbeeld het Duitse *Kunstwartdebatte*, waarin de betekenis van de joodse cultuur centraal staat. Dit debat was in 1912 op gang gekomen na een publicatie van Moritz Goldstein, waarin hij stelt dat de joden de Duitse cultuur beheersen en dat zij daar ook de erkenning voor zouden moeten krijgen. In navolging van Martin Buber, die in een essay uit 1901 de term ‘joodse renaissance’ had geïntroduceerd, stelde Goldstein dat de joden zich moesten losmaken van de Duitse cultuur en in Duitsland een eigen cultuur moesten scheppen als ondersteuning bij het tot stand komen van de joodse staat. In Nederland werd er negatief gereageerd op de oproep van

⁵³ Aviel Roshwald, ‘Jewish cultural identity in Eastern and Central Europe during the Great War’. In: *European culture in the Great War; The arts, entertainment, and propaganda, 1914-1918*. Aviel Roshwald & Richard Stites (ed.) Cambridge University Press (1999), p. 96

⁵⁴ Roshwald (1999), p. 89-90

⁵⁵ Roshwald (1999), p. 97-98. Roshwald stelt dat hierover veel joodse verhalen de ronde deden.

⁵⁶ De meeste joden leefden in 1914 verdeeld over de Donaumonarchie en het Russische en Pruisische rijk, Roshwald (1999), p. 90. Wanneer het front steeds meer naar het oosten verschuift, betekent dit dat de Russische joden met de Duitsers en Duitse joden in aanraking komen.

⁵⁷ Roshwald (1999), p. 111

⁵⁸ Roshwald (1999), p. 124-125. Het ontstaan van joodsnationale cultuur in Polen-Litouwen (met een veelheid aan artistieke bewegingen, de opkomst van massabewegingen, ideologische debatten en politieke competitie, Roshwald, p. 125) is in verband te brengen met wat De Keizer onder ‘moderniteit’ verstaat. Ze beschrijft moderniteit onder meer als de periode die ingeluid wordt door de modernisering, met als gevolg een cultuurcrisis. Zie hiervoor De Keizer (2004), p. 16-17

Goldstein, bijvoorbeeld door de joodse literator Victor van Vriesland die stelde dat Goldstein op deze manier de Duitse cultuur uitbuitte. Wel was Van Vriesland voor het streven 'naar een differentieerende zuivering', maar dit moest niet geforceerd worden zoals Goldstein voorstelde.⁵⁹

1.4 Algemene waarden overhoop: culturele veranderingen

De Eerste Wereldoorlog wordt door veel historici beschreven als een breuk in de geschiedenis: een *Urkatastrophe*, naar de Duitse historicus E. Schulin.⁶⁰ Ook Koen Koch, bijzonder hoogleraar internationale betrekkingen en auteur van *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*, stelt dat de Eerste Wereldoorlog grote politieke, sociale, economische en culturele gevolgen heeft gehad.⁶¹ Politiek: er verschenen nieuwe landen op de Europese kaart, waaronder Polen, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië⁶² en de politieke machtsverhoudingen op het wereldtoneel veranderden.⁶³ Sociaal: de vrouwenemancipatie leefde op, onder meer omdat de vrouwen de plaats hadden ingenomen van de afwezige mannen, bijvoorbeeld in fabrieken.⁶⁴

In deze paragraaf zal ik mij voornamelijk richten op de *culturele* gevolgen van de Eerste Wereldoorlog, aan de hand van de studies van Koen Koch, Madelon de Keizer en H.W. von der Dunk. De Keizer is als onderzoeker verbonden aan het NIOD en is redacteur van het werk *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (2004), waarin aan de hand van verschillende artikelen de hypothese wordt uitgewerkt dat de Eerste Wereldoorlog invloed heeft gehad op de Nederlandse cultuur.

De grote ontgoocheling

Koch noemt de Eerste Wereldoorlog 'de oorlog van de grote ontgoocheling'. Vrede, democratie en mensenrechten waren idealen waar nog maar moeilijk in te geloven was. Zowel het vertrouwen dat de burgers in de regering hadden bij aanvang van de oorlog en het vertrouwen dat er voor 'de goede zaak' gestreden werd, was beschaamd door de politiek. De oorlog zou kort zijn en werd voorgesteld als 'legitiem', maar omdat deze dat na vier jaar niet bleek te zijn, voelden de soldaten zich bedrogen.⁶⁵ Anders dan Von der Dunk, legt Koch veel meer verantwoordelijkheid en 'schuld' bij de regeringen. Von der Dunk stelt juist dat het (in het begin) helemaal niet nodig was voor de regering

⁵⁹ De Keizer, *Dochter van een Gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2006, p. 24-26. Op de debatten over de joodse cultuur in Nederland kom ik nog terug in hoofdstuk 2

⁶⁰ Geciteerd uit Koch (2010), p. 14

⁶¹ Koch (2010), p. 22

⁶² Koch (2010), p. 23

⁶³ Koch (2010), p. 26-27

⁶⁴ Von der Dunk (2000), p. 239

⁶⁵ Koch (2010), p. 33

om oorlogspropaganda te verspreiden onder de bevolking, omdat overal oorlogsenthouziasme te zien was: eindelijk werd er een nationale eenheid gevoeld.⁶⁶ De propaganda moest pas later, in de loop van 1915 en 1916, van stal worden gehaald toen er oorlogsmoeheid ontstond.⁶⁷ Von der Dunk kent de publieke opinie dus een veel grotere rol toe dan Koch doet. Beide historici merken echter op dat de Eerste Wereldoorlog tot een grote vertrouwensbreuk had geleid tussen het volk en de politici. Koch ziet dit als reden voor het mislukken van het stichten van stabiele democratieën na de oorlog en noemt de Eerste Wereldoorlog het eerste conflict in een lange reeks van bloedige conflicten.⁶⁸

Een ander belangrijk cultureel gevolg is het verlies aan vooruitgangsgeloof en beschavingsoptimisme, en het ontstaan van nieuwe ideologieën en massabewegingen.⁶⁹ Ook De Keizer benoemt deze ontwikkelingen en laat zien dat de oorlog een grote schok teweeg bracht, en dat er werd gezocht naar nieuwe waarden. De Keizer stelt dat het begrip 'moderniteit' onlosmakelijk verbonden is met het verliezen van alle zekerheid en binding. Omdat deze ontwikkelingen door de oorlog in een stroomversnelling zijn geraakt, ziet zij de Eerste Wereldoorlog als een speciale fase in de moderniteit, waarbij enkel twijfel in de plaats kwam van de vaststaande negentiende-eeuwse waarden en zekerheden.⁷⁰

Von der Dunk onderscheidt drie verschillende reacties op de oorlog. Allereerst noemt hij de pacifisten, die de oorlog zagen als een grote verschrikking die nooit meer herhaald zou mogen worden. Deze groep nam toe tegen het einde van de oorlog. Daarnaast waren velen door de oorlog zeer teleurgesteld geraakt. Zij waren pessimistisch over de toekomst en hadden zeer weinig fiducia in de politiek. Voor hen was de oorlog een bevestiging van de zinloosheid van het bestaan, wat leidde tot een vlucht in het nihilisme of hyperindividualisme. Als derde reactie noemt Von der Dunk de groep die juist geen afkeer had van de oorlog, maar des te sterker het nationalisme aanhing als het enige wat het leven zin gaf.⁷¹ Wanneer we nu terugkijken op de reactie van de laatste groep, is deze waarschijnlijk moeilijk te begrijpen. Dit is echter wel nodig om de visie op de oorlog van de oorlogvoerende landen en het neutrale Nederland straks te vergelijken. Door zowel Koch als Von der Dunk wordt de visie van de belligerenten in verband gebracht met het begrip 'demonisering'.

⁶⁶ Zie hiervoor Von der Dunk (2000), p. 216-217

⁶⁷ Von der Dunk (2000), p. 228

⁶⁸ Koch (2010), p. 34

⁶⁹ Von der Dunk (2000), p. 199

⁷⁰ De Keizer (2004), p. 14-17. Zie voor een korte beschrijving van het begrip 'moderniteit' De Keizer (2004), p.

16

⁷¹ Von der Dunk (2000), p. 246-247

Demonisering van de tegenstander

Koch stelt dat de demonisering van de vijand het mogelijk (gemakkelijker) maakte om de tegenstander op massale wijze te doden.⁷² Von der Dunk wijst daarnaast op verschillende bronnen van demonisering: staathoofden, pers en bevolking. Staatshoofden handelden niet op eigen houtje, maar werden hiertoe ook aangezet door de publieke opinie en de pers 'die niet anders wilden horen'. Hieronder ontstonden overal verhalen en mythen over de barbaarse vijand. Een Engels voorbeeld: de Duitse keizer zou op de markt van Brussel met smaak de verminking van Belgische kinderen hebben aanschouwd.⁷³

De demonisering van de vijand had één catastrofaal gevolg dat zowel Koch als Von der Dunk opmerken en Von der Dunk 'heksenkring' noemt:⁷⁴ hoe meer slachtoffers er vallen, hoe groter de noodzaak is om betekenis te geven aan de slachtoffers. Het was onmogelijk dat deze 'voor niets' gestorven zouden zijn. Dit betekende dat naarmate het aantal doden en gewonden steeg, het steeds belangrijker werd om een overwinning te halen, waardoor een onderhandelingsvrede onmogelijk werd.⁷⁵ Koch merkt ditzelfde fenomeen van zingeving op en noemt het 'de moordende logica van het 'vergeefse offer''.⁷⁶ Dat er vele mensen waren die na de oorlog nog steeds het nationalisme aanhingen, is te verklaren met behulp van deze 'heksenkringredenering'. Het was voor deze mensen de enige manier om de oorlog 'zin' te geven. Von der Dunk merkt op dat deze groep meestal niet op het front was geweest, maar dat het wel een verschijnsel was dat veel voorkwam.⁷⁷

Besluit

Door de demonisering van de vijand kon de Eerste Wereldoorlog uitgroeien tot een massale slachting, want deze bracht niet alleen hele legers op de been, maar zorgde er ook voor dat onderhandeling met de tegenstander onmogelijk werd. Omdat de demonisering een onderdeel is van de culturele oorlog, is het de vraag hoe men hier in het neutrale Nederland tegenover stond: deed men hieraan mee of hield het zich juist afzijdig? We zagen in dit hoofdstuk dat de culturele gevolgen ingrijpend waren voor Europa, waardoor de vraag zich aandient of dit ook in Nederland zo was. Deze vragen zal ik in het komende hoofdstuk behandelen.

⁷² Koch (2010), p.18

⁷³ Von der Dunk (2000), p. 240-241

⁷⁴ Von der Dunk (2000), p. 241

⁷⁵ Von der Dunk (2000), p. 241-242

⁷⁶ Koch (2010), p. 21

⁷⁷ Von der Dunk (2000), p. 247. Vooral bij de verliezers werd dit nationalisme van een rancuneuze bijmaak voorzien, bijvoorbeeld bij Hitler.

2.

Het publieke debat in Nederland

Wie temidden van oorlog-voerenden de onzijdigheid afkondigt, leeft (...) niet in vrede, maar in de afwachting na een oorlogsverklaring. Hij heeft de oorlog verklaard aan ieder die bij hem wil binnendringen.’⁷⁸

Albert Verwey, 1916

Bovenstaand citaat van Albert Verwey, leider van het invloedrijke tijdschrift *De Beweging*, geeft goed de positie weer waar Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog in verkeerde. Verwey zegt hier het omgekeerde van wat bijvoorbeeld de populaire historicus Geert Mak later over het Nederlandse volk tijdens de Eerste Wereldoorlog zou beweren. Het volk, zo stelt Mak, was te vergelijken met ‘kinderen die net met vakantie waren toen een enorme ramp (...) hun familie trof’.⁷⁹ Lezen we het citaat van Verwey, dan zouden we het tegengestelde concluderen: Nederland was wel degelijk betrokken bij de oorlog door de neutraliteit af te kondigen.

In Nederland ontstonden discussies, niet alleen in de politiek maar ook daarbuiten, waarbij een uiteenlopende groep publicisten uit de bovenlaag van de samenleving de pen oppakte. Zoals vaker wanneer grote maatschappelijke gebeurtenissen zich voordoen, barstten er in Nederland discussies los over toekomstverwachtingen en de betekenis van het verleden.⁸⁰ In diverse tijdschriften verschenen artikelen over de oorlog en over onderwerpen die door het uitbreken van de oorlog ineens van belang werden. De publicisten debatteerden over welke idealen gevolgd dienden te worden en welke weg Nederland in zou moeten slaan.

In dit hoofdstuk wil ik enkele aspecten van het publieke debat belichten dat tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland gaande was. Ik zal mij richten op de belangrijkste onderwerpen hierin zoals beschreven in *Oorlog voor onze gedachten* van Ismee Tames. Daarna laat ik zien wat voor rol de publicisten voor het neutrale Nederland zagen weggelegd en hoe deze rol onder invloed van de oorlogsgebeurtenissen veranderde. Omdat Van Bruggen joods was, zal ik daarna de positie van de joden in Nederland bespreken, wat ik doe aan de hand van een studie van Madelon de Keizer waarin

⁷⁸ Albert Verwey, ‘Begrippen van Nu’. In: *Holland en de oorlog*, Amsterdam 1916. Geciteerd uit *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*. p. 272

⁷⁹ Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, p. 90. Geciteerd uit Moeyes (2001), p. 12

⁸⁰ Tames (2006), p. 20-21

Van Bruggen centraal staat, *De dochter van een Gazan*. In beide studies wordt de Nederlandse cultuur geplaatst in een Europees kader.

2.1 Het publieke debat

De titel van Tames' proefschrift *Oorlog voor onze gedachten* slaat op de 'abstracte' oorlog die in Nederland gaande was. Het is in Nederland oorlog op ideologisch vlak,⁸¹ omdat de oorlog de publicisten dwingt om een standpunt te kiezen: ze kunnen niet neutraal blijven. Daarnaast is de titel een verwijzing naar de manier waarop Nederland en de andere neutrale landen door de oorlogvoerende landen werden betrokken in de oorlog, niet de oorlog om concrete doeleinden, maar de strijd om de waarheid en gerechtigheid. Deze culturele oorlog werd over landgrenzen heen gevoerd met behulp van pamfletten, brochures en sensationele berichtgeving en deze ging zeker *niet* aan Nederland voorbij.⁸² Hieronder laat ik zien wie de belangrijkste deelnemers aan het publieke debat waren en vervolgens beschrijf ik wat zij wilden bereiken.

Deelnemers: de Nederlandse publicisten

Het publieke debat werd gevoerd door een divers gezelschap hoogopgeleide heren uit de Nederlandse samenleving. Niet alleen juristen als A.A.H. Struycken (1873-1923) en J.A. van Hamel (1880-1965) leveren bijdragen, maar ook de historici G.W. Kernkamp (1864-1943), H.Th. Colenbrander (1871-1945) en dichter-politicus F.C. Gerretson (1884-1958).⁸³ Andere belangrijke namen zijn pedagoog R. Casimir en kunstcriticus Just Havelaar. Omdat deze uiteenlopende groep niet te vangen is onder de etiketten 'journalist' of 'intellectueel', noemt Tames hen publicisten of opiniemakers. Als uitgangspunt voor haar verzameling onderzoeksmateriaal koos Tames niet voor bekende schrijvers of een specifieke zuil, maar voor de belangrijkste en meest invloedrijke tijdschriften en artikelen over de oorlog en de positie van Nederland in de oorlog. Het materiaal dat uit deze zoektocht naar voren kwam, is aangevuld met brochures, gedrukte toespraken en andere openbare brieven en teksten.⁸⁴

Beweegredenen en doelstellingen van de publicisten

⁸¹ Deze strijd om de ideologie is in verband te brengen met wat De Keizer een kenmerk van de moderniteit noemt, namelijk de strijd om waarden. De Eerste Wereldoorlog zou volgens haar dan ook een fase in de moderniteit markeren. Zie De Keizer (2004), p. 9-19. Zie ook hoofdstuk 1 paragraaf 1.4.

⁸² Tames (2006), p. 15. Aan propaganda in Nederland wijdde Moeyes een paragraaf in hoofdstuk 6, 'Verdeelde eenheid: politiek, pers, pacifisme & propaganda'. Moeyes (2001), p. 219-236

⁸³ F. C. Gerretson is ook wel bekend onder het pseudoniem Geerten Gossaert en neemt een uniek standpunt in in het proefschrift van Tames. Zie hierover Tames (2006), p. 80-83

⁸⁴ Zie voor een complete beschrijving van de verzameling van onderzoeksmateriaal de voetnoot op p. 21, Tames (2006).

De Nederlandse publicisten, die praktisch allemaal vonden dat Nederland neutraal moest blijven, namen een stelling in in de culturele oorlog. Hoe moest Nederland optreden tegenover de oorlogvoerende landen? Wie zou de oorlog moeten winnen? En moest Nederland zich opwerpen als de beschermer van het Recht of moest het juist een rol spelen in de vredesonderhandelingen? Steeds gingen de debatten over welke eigenschappen van Nederland daarbij belangrijk waren en daarom stelt Tames dat in het publieke debat de Nederlandse identiteit werd gedefinieerd. Onder invloed van de gebeurtenissen in de oorlog of uitspraken van politici moesten de publicisten deze definitie bijstellen. In Tames' proefschrift wordt de ontwikkeling (of eigenlijk: degradatie) beschreven van de Nederlandse identiteit.⁸⁵

De Nederlandse publicisten wilden in hun artikelen de idealen van de natie zoals zij die zagen onder woorden brengen en presenteerden hun ideeën en meningen dan ook graag als de 'publieke opinie'.⁸⁶ Zij schreven dus voor een groter publiek dan louter voor elkaar, want hun ideeën moesten aansluiting vinden bij de denkwereld van de lezers en door hen als richting(aan)wijzer gebruikt kunnen worden. Tames vergelijkt de rol van de Nederlandse publicisten met die van de publicisten uit oorlogvoerende landen. Alle opiniemakers hadden tot doel de natie de juiste weg te wijzen, maar de laatste groep moest de bevolking 'mobiliseren' door hen te overtuigen van de nationale idealen die verloren konden gaan, terwijl in Nederland de bevolking gemobiliseerd moest worden voor de neutraliteit.⁸⁷

2.2 Onderwerpen in het publieke debat

De onderwerpen waarover de publicisten discussieerden veranderden onder invloed van gebeurtenissen in de oorlog. Tames onderscheidt drie fases, waarvan vooral fase één en twee, 1914 tot en met 1916, van belang zijn voor deze scriptie, omdat de brochure van Van Bruggen verscheen in 1916.

Fase 1: Ontgoocheling en verwarring: de klap van de oorlog

De inval van Duitse militairen in België en de gruweldaden die zij verrichtten tegen de bevolking, veroorzaakten een grote schok onder de Nederlandse publicisten. Velen pakten de pen op om te schrijven over de Duitse wandaden, die een schending waren van het volkenrecht. In deze fase van het debat waren het vooral juristen als Struycken en Jacob Israël de Haan (1881-1924) die het

⁸⁵ Tames (2006), p. 15-20. Tames stelt dat de positie van Nederland op het internationale toneel tijdens de oorlog verzwakt. Dit noemt zij 'degradatie van de Nederlandse identiteit'. Zie Tames (2006), p. 254. Op dit begrip zal ik straks nog terugkomen.

⁸⁶ Zie over de functie van het begrip 'publieke opinie' Tames (2006), p. 23

⁸⁷ Tames (2006), p. 23

hoogste woord voerden.⁸⁸ Zij konden met het wetboek in de hand goede argumenten geven waarom deze oorlog niet deugde.⁸⁹ Voor veel van deze juristen betekende het uitbreken van de oorlog een grote ontgoocheling. Zij hadden geloofd in de vooruitgang en deze was volgens hen aan te wijzen in de ontwikkeling van het Volkenrecht. Dat dit recht nu werd geschonden en afgedaan als een ‘vodje papier’, deed hun wereldbeeld in elkaar storten. ‘Wat vooruitgang, beschaving leek, was een drogbeeld, verbergend innerlijk verval. Gewerkt, gesloofd hebben wij – voor niets.’, stelt Struycken.⁹⁰

Naast de schending van het volkenrecht werd in de eerste fase gediscussieerd over wat ‘de waan der Duitse geleerden’ werd genoemd. Dit was de stroom aan Duitse geschriften waarin in alle toonaarden ontkend werd dat Duitsland schuld had aan het uitbarsten van de oorlog. Deze brochures verschenen onder meer in Nederland en wekten hier vooral verbazing en ergernis.⁹¹ De Duitsers zeiden voor *Kultur* te strijden, maar maakten tegelijkertijd de Belgische cultuur met de grond gelijk. Het manifest, dat in Nederland het ‘Es ist nicht wahr!’-manifest werd genoemd, werd ondertekend door 93 Duitse geleerden en intellectuelen.⁹² Deze brochureoorlog betekende een enorme deuk in de reputatie van de Duitse wetenschap en cultuur. Verschillende Duitse geleerden vielen van hun voetstuk.⁹³ Ook voor een Nederlandse dichter als Albert Verwey, die streefde naar een Europese gemeenschap van dichters, betekende de oorlog een ontgoocheling. Verwey raakte verschillende Duitse vrienden kwijt die zich hadden overgegeven aan het nationalisme. Hoewel niets erop leek dat zijn gedroomde Europese beweging tot stand zou komen, weigerde Verwey zijn geloof hierin op te geven.⁹⁴

Ontnuchtering en verwarring heersten ook in kringen met een pacifistische inslag: de vredesbeweging, de kerken en de sociaal-democratie. Het uitbreken van de oorlog had bewezen dat de door hen uitgedragen idealen niet toereikend waren, want geen van de organisaties had de uitbraak kunnen verhinderen. Binnen deze kringen werd druk gediscussieerd over wat de betekenis was van de oorlog en welke weg er nu moest worden ingeslagen, waarbij ook nog de spot en smaad van buitenstaanders doorstaan moest worden. Niet-gelovigen bijvoorbeeld, wezen de christenen

⁸⁸ Jacob Israël de Haan was de een jaar jongere broer van Van Bruggen. Hij werd geboren op oudejaarsdag, zij op nieuwjaarsdag van 1881.

⁸⁹ Tames (2006), p. 35-39

⁹⁰ A.A.H. Struycken, “De Toekomst I De vredesbeweging”, *Van onzen Tijd* 15 (1914), p. 17. Geciteerd uit Tames, p. 31

⁹¹ Tames (2006), p. 42

⁹² Dit manifest heette in Duitsland *Aufruf ‘An die Kulturwelt’*

⁹³ Tames (2006), p. 43. Koch laat zien dat Duitsland vóór het uitbreken van de oorlog als ‘het brandpunt van de moderne industriële en technologische ontwikkeling’ wordt gezien. Daarnaast, zo stelt Koch, was Berlijn het centrum van natuurwetenschappelijk onderzoek. Zie Koch (2010), p. 14

⁹⁴ Zie over Verwey en zijn stukgelopen vriendschap met de Duitse dichter Stefan George, Tames (2006), 43-46

erop dat iedere natie 'opeens zijn eigen god had die bovendien werd aangeropen om de wapens en strijd te zegenen'. Deze nationalisatie van het geloof werd door niet-gelovigen geridiculiseerd.⁹⁵

⁹⁵ Tames (2006), p. 50

Fase 2: Vredesverlangen en verdeeldheid

In de tweede fase van het publieke debat is een paradoxale ontwikkeling gaande: het vredesverlangen van de publicisten groeit, maar de publicisten komen steeds meer tegenover elkaar te staan. Inmiddels kiezen verschillende neutrale landen een kant in de oorlog door de wapens op te pakken. Ook in Nederland wordt men gedwongen partij te kiezen – een intellectuele stellingname – als gevolg van de oplaaiende propaganda-activiteiten. Hierdoor treedt er polarisatie op in het debat.⁹⁶

In deze fase, die 1915 en 1916 beslaat, speelt in bijna iedere discussie de verhouding van Nederland ten opzichte van Duitsland, wat blijkt uit de termen waarin het publieke debat gevoerd wordt: ‘pro-’ en ‘anti-Duits’. Anders dan vele onderzoekers vóór haar hebben gedaan, wil Tames deze begrippen niet interpreteren als ‘goed’ of ‘fout’, omdat deze betekenissen pas later zijn ontstaan, als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Tames onderzoekt wat de publicisten *zelf* bedoelden als ze deze begrippen gebruikten. Een beschuldiging van ‘pro-’ of ‘anti-Duits’ was altijd een verwijt aan het adres van de publicist dat deze een slecht vaderlander was die niet inzag wat het *nationaal* belang was. De meest forse beschuldiging was dat de publicist ‘vreemde belangen’ nastreefde en daarmee de eigen nationale belangen verwaarloosde.⁹⁷ Onder invloed van propaganda(-inhoud, -beschuldigingen en -angst) werd het ‘nationaal belang’ een belangrijk begrip in het publieke debat van deze jaren.⁹⁸

Een invloedrijke gebeurtenis voor de verscherping van het debat is de Duitse torpedering van het Engelse passagiersschip de *Lusitania* op 7 mei 1915, die zou leiden tot onthulling van Duitse propaganda-activiteiten in Nederland. Zowel aan de zijde van de Geallieerden als de neutralen werd de torpedering zeer sterk afgekeurd, waardoor de verbazing en woede des te groter was toen in het Nederlandse tijdschrift *De Toekomst* juist de Duitse kant van het verhaal werd ondersteund. Duitsland zou de oorlog winnen, zo stelde de redactie van *De Toekomst*, en Nederland moest daar blij mee zijn. Omdat het Nederlandse en Duitse volk sterk verwant waren, zou dit namelijk ook goede gevolgen hebben voor Nederland.⁹⁹ Vanaf dat moment zou J.A. van Hamel, hoofdredacteur van het

⁹⁶ Tames (2006), p. 78 en 92. Zie over de Britse en Duitse propaganda-instellingen in Nederland Tames (2006), p. 65-67

⁹⁷ Tames (2006), p. 58-59

⁹⁸ Zie onder meer Tames (2006), p. 127 en 151

⁹⁹ Tames (2006), p. 60-61

links-liberale weekblad *De Amsterdammer*, alles in het werk stellen om te bewijzen dat het tijdschrift door Duitsland gefinancierd was – een project dat min of meer zou slagen.¹⁰⁰

Tames stelt dat de Nederlandse verhouding ten opzichte van Duitsland ook andere discussies kleurt, bijvoorbeeld de discussie over de fel anti-Duitse krant de *Telegraaf*, of de houding die men tegenover België en voornamelijk Vlaanderen moest innemen (de Duitsers bedreven daar de *Flamenpolitik*).¹⁰¹ Een ander belangrijk onderwerp was de toekomstige vrede. De publicisten probeerden te bepalen welke partij zou overwinnen en wat deze overwinning zou betekenen voor Nederland. Daarnaast probeerden ze de Nederlandse rol in het vredesproces te beschrijven en betoogden ze bij welke vrede Nederland het meest baat had. Er stonden verschillende meningen tegenover elkaar, maar de meeste opiniemakers prefereerden een ‘vrede door overleg’.¹⁰²

In deze paragraaf komt zeer duidelijk het verschil in visie tussen oorlogvoerende en neutrale landen naar voren. Het neutrale Nederland zag de oorlog als een ‘bepaalde oorlog’ waarin om concrete doelen werd gestreden. Om deze doelen zou onderhandeld kunnen worden, en dat dit niet gebeurde bewees voor de Nederlanders dat de belligerenten in een ‘waan’ zaten. Oorlogvoerende naties als Engeland, Frankrijk en Duitsland waren er echter van overtuigd dat er een ‘culturele oorlog’ gestreden werd. Zij vochten voor het behoud van de eigen waarden en gebruiken, en geloofden er heilig in dat ze deze zouden kwijtraken als de tegenstander zou overwinnen. De oorlogvoerenden vochten om ‘de vernietiging van andermans manier van leven’.¹⁰³ Het verschil in visie veroorzaakte onder Nederlandse publicisten onbegrip over het gebrek aan inzicht van de belligerenten die de propagandistische ‘leuzen’ geloofden. De oorlog had bij de oorlogvoerende landen het ‘imperialistisch nationalisme’ naar boven doen komen, dat niet te vergelijken was met het eigen ‘vredelievende nationale gevoel’.¹⁰⁴ Ook ontstond er ergernis over de onduidelijkheid van de buitenlandse politici. Voor de Nederlandse publicisten was het duidelijk dat zij niet streefden naar concrete en realistische doeleinden – maar waarnaar dan wel?¹⁰⁵

Deze onvrede leidde bij sommige publicisten in het schrijven van vermanende artikelen naar bijvoorbeeld Engeland, waarin de Britse oorlogsleus ‘voor recht en rechtvaardigheid’ als hypocriet werd neergezet. Leo Simons (1862-1932), uitgever van de Wereldbibliotheek, probeerde Engeland op die manier tot bezinning aan te zetten. De overzeese reactie van de beroemde vrijdenker J. M.

¹⁰⁰ De financiering van *De Toekomst* verliep indirect: Duitse instanties kochten een groot aantal nummers van het tijdschrift op en hielpen de redactie met het vinden van adverteerders. Zie hiervoor Tames (2006), p. 60-65 en p. 70-73.

¹⁰¹ Een belangrijke plaats in deze discussie wordt ingenomen door de dichter-politicus F.C. Gerretson. Zie hiervoor Tames (2006), p. 78-83

¹⁰² Tames (2006), p. 89

¹⁰³ Tames (2006), p. 90. Dit is een van de redenen waarom de oorlog ook wel ‘totale oorlog’ wordt genoemd. Zie bijvoorbeeld Koch (2010), p. 16 ev. en Buelens, *Europa Europa!* (2008), p. 209 ev.

¹⁰⁴ Naar Struycken, Tames (2006), p. 186

¹⁰⁵ Tames (2006), p. 90. In Nederland werd de demonisering van de vijand (hoofdstuk 1) als een waan gezien.

Robertson was niet mals: Simons werd beschuldigd van het schrijven van pro-Duitse propaganda. Robertson vond het onbegrijpelijk dat Simons de Duitse schendingen van het recht ongestraft voorbij wilde laten gaan.¹⁰⁶ De Nederlandse publicisten richtten zich niet enkel op binnenlandse aangelegenheden, maar waren ook internationaal georiënteerd. Rond 1916 verhardde de toon in het debat, wat Tames in verband brengt met de verzwakkende positie van Nederland binnen Europa.¹⁰⁷ Ook raakte de voedseltoevoer ontregeld en werd het voedsel gerantsoeneerd, wat minister F.H. Posthuma van Landbouw, die verantwoordelijk was voor deze maatregel, de meest gehate en bespotten man van het land maakte.¹⁰⁸

De publicisten kwamen steeds verder tegenover elkaar kwamen te staan in de tweede fase van het publieke debat. Vele verlangden naar vrede, maar de manier waarop deze tot stand moest komen gaf aanleiding tot discussie. De oorlog dwong tot een standpunt, en de noodzaak om stelling in te nemen werd steeds hoger. Verschillende publicisten merkten op dat 'de oorlog in het neutrale Nederland geen eenheid, maar verdeeldheid had gebracht'.¹⁰⁹

Fase 3: Democratie: de nieuwe Europese orde

De Russische Revolutie in februari 1917 en de Amerikaanse deelname aan de oorlog in april leidden de derde fase van het publieke debat in.¹¹⁰ Deze ontwikkelingen onthulden voor de publicisten een nieuwe oorlogsbetekenis: de oorlog was bedoeld om een nieuwe democratische wereldorde op te richten.¹¹¹ Waar de publicisten in de voorgaande jaren voornamelijk gericht waren op de uiteenlopende binnenlandse posities, probeerden ze in de daaropvolgende jaren steeds meer te duiden wat de buitenlandse aangelegenheden zouden gaan betekenen voor Nederland. Met grote aandacht werden dan ook de ontwikkelingen in het buitenland gevolgd,¹¹² waarbij Duitsland een belangrijk onderwerp bleef binnen het Nederlandse publieke debat.¹¹³

In deze laatste fase van de oorlog begonnen de publicisten te schrijven over de lessen die Nederland uit de oorlog zou moeten trekken, want de publicisten beseften maar al te goed dat er voor Nederland geen enkele rol in de totstandkoming van de vrede was weggelegd.¹¹⁴ De buitenlandse gebeurtenissen werden aangehaald bij het bedenken van oplossingen in de

¹⁰⁶ Zie hiervoor Tames (2006), p. 95-96

¹⁰⁷ De neutraliteitsrechten van Nederland werden regelmatig geschonden door zowel Groot-Brittannië als Duitsland. Van Duitse zijde vlogen er bijvoorbeeld zeppelins over Nederlands grondgebied en Nederland raakte ook betrokken in de Duitse duikbotenoorlog. Van Engelse zijde ondervonden de Nederlanders vooral grote hinder van de zeeblokkade. Zie Tames (2006), p. 92-93.

¹⁰⁸ Zie voor de impopulariteit van Posthuma: Moeyes (2001), p. 273

¹⁰⁹ Tames (2006), p. 97

¹¹⁰ Zie hiervoor Tames (2006), p. 99-103

¹¹¹ Tames (2006), p. 205

¹¹² Tames (2006), p. 103

¹¹³ Tames (2006), p. 108-113

¹¹⁴ Tames (2006), p. 121

binnenlandse politiek. De grondwetswijzigingen in 1917 en de eerste verkiezingen met algemeen kiesrecht voor mannen in 1918 gaven de publicisten het gevoel onderdeel te zijn van de veranderingen die zich in Europa voltrokken. Nederland zat nu zelf *ook* in de 'democratiseringsgolf'.¹¹⁵ De grondwetswijziging was een belangrijke gebeurtenis binnen de Nederlandse politiek. Door sommigen werd deze wijziging een 'koehandel' genoemd, want deze betekende niet alleen de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs, maar ook de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen: een ruilhandel tussen de confessionele en rechtse partijen. Ondanks de invoering van het kiesrecht, raakte men er steeds meer van overtuigd dat het handelen van de politiek niet meer aansloot bij 'de wil van het volk'.¹¹⁶

Toen uiteindelijk de vrede van Versailles getekend was, bleven de publicisten zich bezighouden met de actuele vraagstukken. Een belangrijk verschil met 1914 was dat de publicisten steeds meer waren gaan twijfelen aan de eigen kracht en het eigen wereldbeeld. Steeds sterker voelden de Nederlandse publicisten zich in de loop der tijd als een pion op het speelveld van de grote mogelijkheden.¹¹⁷ Omdat de jaren vóór 1914 fundamenteel anders waren dan de jaren na de oorlog, werd de eigen tijd door de publicisten als breuk ervaren.¹¹⁸

2.3 Rol van Nederland: degradatie van de identiteit

In het tweede deel van haar proefschrift laat Tames zien hoe in het publieke debat de Nederlandse identiteit geformuleerd wordt en concludeert ze dat er een degradatie van die identiteit optreedt. Uit elk van de drie fases kiest Tames het belangrijkste thema dat de publicisten aan de rol van Nederland koppelen: Recht, Vrede en Democratie. Ik bespreek hieronder de ontwikkeling die gaande is in de eerste twee fases (van Recht naar Vrede), omdat deze belangrijk is om de brochure van Van Bruggen te kunnen plaatsen.

Degradatie van de identiteit

In de eerste fase van de oorlog is Nederland internationaal georiënteerd, want het zet zich in voor de verdediging van het volkenrecht, een universeel belang. In de tweede fase, wanneer de neutraliteit steeds vaker geschonden is, richtten de publicisten zich op het nationaal belang. Deze aandachtsverschuiving is ook te wijten aan de Engelse oorlogspropaganda, waar het 'Recht' deel van uit maakt. Ook Nederland ziet zichzelf als voorvechter van het Recht, maar wil hiervoor *niet* de

¹¹⁵ Tames (2006), p. 207

¹¹⁶ Tames (2006), p. 104-105

¹¹⁷ Tames (2006), p. 110. Dit blijkt ook uit de gebeurtenissen rondom de toetreding tot de oorlog van de Verenigde Staten, die beslissen dat al hun export voor de bondgenoten bestemd is. Als er wat over zou blijven, kon dat opgekocht worden door neutralen als Nederland. Tames (2006), p. 101. Zie ook Moeyes (2001), p. 277.

¹¹⁸ Tames (2006), p. 121

wapens oppakken. Dit samenvallen van het Britse en Nederlandse oorlogsdiscours maakt de Nederlandse rol als 'hoeder van het Recht' onhoudbaar.¹¹⁹ De publicisten stellen vervolgens dat niet het neutraliteitsrecht maar de nationale onafhankelijkheid verdedigd moet worden en gaan zich richten op het nationale ideaal: vrede.¹²⁰ De positie van Nederland blijkt keer op keer onhoudbaar te zijn, waardoor de publicisten op zoek moeten naar nieuwe begrippen om de identiteit te beschrijven. In de tweede fase wint de volgende uitleg aan kracht: het is niet de Nederlandse *neutraliteit* die de positie van Nederland in de oorlog bepaalt, maar het zijn de eigenschappen van het Nederlandse volk *zelf*.¹²¹ Er verschenen in de tweede fase van de oorlog veel artikelen waarin de kenmerken van de volkeren een belangrijke rol spelen.¹²²

Verwantschap en 'verduitsing'

De paragraaf 'kenmerken van de volkeren', waarin Tames laat zien dat het bestaan van erfelijke verwantschap tussen verschillende naties als feit werd beschouwd, is belangrijk om de brochure van Van Bruggen goed te kunnen begrijpen.¹²³ Zowel in de oorlogvoerende landen als in Nederland werden er rijtjes met volkskenmerken geschreven die een belangrijke rol speelden in de culturele oorlog. Het was voor de belligerenten van belang om het vijandige volk zo *anders* mogelijk neer te zetten als het eigen volk, omdat hiermee het vechten tegen de vijand werd gelegitimeerd. In Nederland was het niet nodig om de bevolking tot vechten te mobiliseren, maar *wel* om de kenmerken van de volkeren te kennen. De grote mogendheden zouden immers gaan bepalen hoe de Nieuwe Wereld eruit zou komen te zien en Nederland moest weten wat het te wachten stond.¹²⁴ Anders dan in de oorlogvoerende landen, wilde de publicisten hier graag dat de fundamentele verschillen die door de belligerenten werden opgeworpen weer bij elkaar werden gebracht, want alleen op die manier zou er vrede kunnen komen.¹²⁵

In het midden van de oorlog zijn er drie verschillende houdingen aan te wijzen tegenover de vrede en de rol van Nederland in het vredesproces. De eerste groep publicisten beschrijft de rol aan

¹¹⁹ Voor een duidelijke analyse van het begrip Recht in het Britse en Nederlandse discours, zie 'Recht als ideaal: strijd om *the moral high ground*', Tames (2006), p. 148-157

¹²⁰ Tames (2006), p. 167. Vrede is voor Nederland het belangrijkste 'oorlogsdoel', vandaar dat dit een nationaal ideaal genoemd wordt.

¹²¹ Zie Tames (2006), p. 263

¹²² Tames (2006), p. 198-201

¹²³ Zie Tames (2006), p. 189-193. Het denken in fundamentele verschillen tussen ras, klasse en natie en het idee dat geestelijke eigenschappen een biologische oorsprong hebben, is ook iets wat De Keizer kenmerkend noemt voor de periode vanaf 1900. De Keizer (2006), p. 49. Vergelijk Tames (2006), p. 263.

¹²⁴ Dat er een nieuwe Europese orde zou ontstaan, was een besef dat zich halverwege de oorlog aan de Nederlandse publicisten opdrong. Tames (2006), p. 264

¹²⁵ We zien ook hier weer het denken in 'nationaal belang' (vrede) naar voren komen. Het nationaal belang van Nederland was niet te vereenzelvigen met het belang van een oorlogvoerende natie, en de publicisten die te veel in deze richting wezen, werden anti-nationaal genoemd (pro- of anti-Duits).

de hand van de Nederlandse *positie* (neutraliteit), terwijl een andere groep juist geen enkele plek ziet weggelegd op het internationale toneel.¹²⁶ Een opkomende groep ziet echter in de *eigenschappen* van het volk een rol voor Nederland liggen.¹²⁷ Omdat, zo wordt er betoogd door de publicisten, Nederland de Franse overheersing heeft gekend, omdat het Nederlandse volk tegelijkertijd deel is van het Germaanse ras, en omdat het Nederlandse karakter goed aansluit bij Groot-Brittannië, dat ook koloniën had en de scheepvaart bedreef, daarom is Nederland een goede bemiddelaar. Het heeft deze eigenschappen gecombineerd tot iets nieuws, waardoor het beide kanten van de oorlog kan doorzien en begrijpen. Het ergste wat er in de ogen van al deze publicisten kon gebeuren, was dat Nederland van zijn eigenheid af zou raken en van zichzelf zou vervreemden. Vaak waren het publicisten die sympathiseerden met een van de mogendheden die stelden dat men niet moest ‘na-
apen’, maar de goede eigenschappen van andere volkeren moest *overnemen*.¹²⁸ De meer wantrouwende publicisten draaiden het juist om: het buitenland kon leren van Nederland. Opmerkingen als de laatste waren bijna altijd bedoeld voor *binnenlands* gebruik, want het debat werd nauwelijks meer aangegaan met het buitenland.¹²⁹

Duitsland speelt een belangrijke rol in het debat over de Nederlandse identiteit, wat bijvoorbeeld te zien is aan het gebruik van de begrippen ‘pro-’ en ‘anti-Duits’. Een verklaring hiervoor is dat Nederlanders, net als de Duitsers, deel uitmaakten van het Germaanse ras. Het verwantschapsdenken was voor Nederland gevaarlijk, omdat het door Duitse machtshebbers was ingezet als argument om gebied te annexeren. Hierdoor treedt er angst voor ‘verduitsing’ op op allerlei terreinen, onder meer de wetenschap en cultuur.¹³⁰ Dit leidt in 1916 tot de oprichting van de Vaderlandsche Club, die opereert onder het motto ‘de wetenschap en ‘t gedachtenleven zoo Nederlandsch mogelijk’ en zich tot doel stelt de gevaarlijke Duitse invloed uit te bannen.¹³¹ In het publieke debat is dit voor velen een stap te ver: deze publicisten zouden in dezelfde ‘waan’ zitten als de oorlogvoerenden. Hierdoor kregen de Duitse propagandamedewerkers juist weer een kans.¹³²

Terwijl in de eerste fase van het debat de verwantschap met Duitsland slechts angstig wordt opgemerkt, probeert men in de tweede fase Duitsland vóór te zijn door deze openlijk te erkennen. Hiermee ontnemen de publicisten de Duitsers hun annexatieargument. De publicisten benadrukken dat het Nederlandse volk niet alleen verwantschap heeft met Duitsland maar net zo goed met de

¹²⁶ Tames noemt dit defaitisme, zie Tames (2006), p. 201

¹²⁷ Dit betekent niet dat de publicisten zichzelf ook zagen als ‘groepen’: deze onderverdeling is achteraf gemaakt. Tames (2006), p. 194-203

¹²⁸ Tames (2006), p. 191-192

¹²⁹ Tames (2006), p. 192. Ook dit is een symptoom van tanende positie van Nederland.

¹³⁰ Bij publicisten als Verwey en De Haan zien we een afscherming van de Duitse cultuur vlak nadat de Eerste Wereldoorlog is uitgebroken. Zie ook Tames (2006), p. 42-46

¹³¹ Tames (2006), p. 73

¹³² Tames (2006), p. 70

omliggende mogelijkheden, wat betekent dat *alle* landen zowel op afstand moeten worden gehouden als toegelaten. Deze houding van 'waakzaamheid' ten opzichte van alle oorlogvoerenden kwam halverwege de oorlog tot stand en bleek een succesvolle definitie van de identiteit.¹³³

Neutraal: van scheidsrechter naar oorlogsprofiteur

Een andere oorzaak van de degradatie van de Nederlandse identiteit ligt in de kijk van de oorlogvoerende naties op de neutrale landen. De neutralen werden, als onpartijdige scheidsrechters, vanuit beide kampen bestookt met brochures en geschriften waarin een claim op de waarheid werd gedaan. Trad een neutrale toe tot een van beide partijen dan werd dit gezien als een morele overwinning.¹³⁴ Andersom gebeurde hetzelfde: brochures van neutrale landen werden tot het eind van de oorlog ingezet door de oorlogvoerenden om aan te tonen dat zij het recht aan hun zijde hadden.¹³⁵ In de loop van de oorlog verandert de kijk op de neutralen en worden ze, in plaats van als scheidsrechters, gezien als 'profiteurs' die buiten de oorlog staan. Neutralen zouden andere mogelijkheden hebben laten strijden voor de universele idealen, zonder dat ze daar zelf een druppel bloed voor hebben hoeven vergieten.¹³⁶ Het aantal gesneuvelden speelde uiteindelijk een rol bij de verdeling van geld en land in Versailles, en omdat Nederland helemaal niets had geofferd, stond het daar buiten. Aan het eind van de oorlog bestaat er grote onzekerheid in Nederland, omdat zijn positie in Europa is veranderd.¹³⁷ Dit is wat Tames 'degradatie van de identiteit' noemt.

2.4 De positie van de joodse cultuur in Nederland

Discussies die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland gaande zijn over de identiteit van een natie en volk, worden ook gehouden in joodse kringen. Omdat Van Bruggen joods was, wil ik hieronder een van deze discussies uiteenzetten aan de hand van een studie van Madelon de Keizer. *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930* gaat onder meer over de betekenis van de joodse identiteit voor de Nederlandse cultuur.

De Joodse Wachter

Het denken in kenmerken van volkeren zien we ook terug binnen de joodse zionistische gemeenschap, bijvoorbeeld bij de enquête in het tijdschrift *De Joodse Wachter*.¹³⁸ In 1916 werd door

¹³³ Tames (2006), p. 264. 'Waakzaamheid' is een belangrijk begrip bij veel verschillende publicisten, onder meer bij Van Hamel en Kernkamp. Zie Tames (2006), p. 174

¹³⁴ Tames (2006), p. 15

¹³⁵ Tames (2006), p. 271

¹³⁶ Tames (2006), p. 19

¹³⁷ Tames (2006), p. 271

¹³⁸ Vergelijk 'Kenmerken van de volkeren', Tames (2006), p. 189-193

de redactie aan de lezers de volgende vraag voorgelegd: 'Zijt gij van meening dat er typische verschillen zijn op te merken tusschen de werken van de Joodsche auteurs in Nederland en hunnen niet-Joodsche collega's?' Werd op deze vraag positief geantwoord, dan volgden vragen als: wat voor verschillen zijn dat dan? Hoe zijn deze te verklaren; door afstamming of geaardheid? En is deelname van joden gunstig of ongunstig voor de kunstproductie?¹³⁹

Als reactie op deze vragen ontving de redactie 52 antwoorden van uiteenlopende aard. Sommigen antwoordden dat er inderdaad duidelijke verschillen waren en dat deze te maken hadden met het verschil in 'ras'.¹⁴⁰ Slechts een van de inzenders was kritisch over de vraagstelling, en stelde dat men moest stoppen met spreken over 'zuiver Nederlands'.¹⁴¹ Bovenal bleek uit de antwoorden echter dat de inzenders vonden dat er zeker zoiets bestond als 'typisch joods'. De redactie van *De Joodse Wachter* stelde uiteindelijk dat, hoe de antwoorden ook geweest zouden zijn, zij tot de conclusie zou zijn gekomen dat de joden een afzonderlijke groep vormen. De enquête was dan ook niet geplaatst om het anders-zijn van de joden te bevestigen, maar meer om hun positie in Nederland beter te leren kennen. Omdat er positief gereageerd werd op de joodse invloed, concludeerde de redactie dat de joden een belangrijk aandeel hadden in de Nederlandse literatuur. Tegelijkertijd meende ze ook dat het joodse volk onder de huidige omstandigheden ten onder zou gaan. Hoewel het stichten van een eigen staat (en een eigen literatuur) een negatieve uitwerking zou hebben op de rest van de wereld – deze zou het dan moeten doen zonder de positieve joodse invloed – lijkt de redactie te wensen dat de joden zoals 'elk normaal volk' een eigen land hebben.¹⁴²

Besluit

Tijdens de oorlogsjaren werden debatten gevoerd waarin de publicisten verwoordden wat volgens hen de idealen waren die Nederland moest aanhangen en wat de positie van Nederland was op het wereldtoneel. Onder invloed van oorlogsgebeurtenissen kwam er steeds meer aandacht voor 'het nationale': het nationaal belang moest worden veiliggesteld. Maar wat was 'nationaal' eigenlijk? Wat betekende de natie, het vaderland? En wat moest men met het probleem van het Duitse verwantschap? Rond 1916 komt er steeds meer nadruk te liggen op het denken in volkseigenschappen.

De visie op de oorlog van de Nederlandse publicisten blijkt anders te zijn dan die van de oorlogvoerenden, die geloofden dat zij een culturele oorlog voerden. Na onthullingen van Duitse propaganda-activiteiten in het Nederlandse publieke debat, worden er pogingen gedaan Nederland

¹³⁹ Zie hiervoor De Keizer (2006), p. 45-46

¹⁴⁰ 'Ras' was een heel normaal woord in deze tijd. De Keizer (2006), p. 49

¹⁴¹ Deze reactie van kwam van Johan de Meester, redacteur van het invloedrijk tijdschrift *De Gids*. De Keizer (2006), p. 46

¹⁴² De Keizer (2006), p. 48-49

te beschermen tegen de buitenlandse invloeden op het gebied van cultuur en wetenschap. Voor veel publicisten gaat het uitbannen van alles wat 'vreemd' (voornamelijk: alles wat Duits) is echter te ver: volgens hen zijn de radicalen die dit voorstellen bevangen door dezelfde hysterische waan als de oorlogvoerenden. Meedoen aan deze culturele oorlog kan natuurlijk niet in een neutraal land. In deze periode, wanneer er in het debat polarisatie is opgetreden en er steeds meer aandacht komt voor het 'nationaal' belang, verschijnt de brochure van Van Bruggen.

3.

Carry van Bruggen, 'Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding' (1916)

Te zeggen dat we geen oorlog willen!

Carry van Bruggen, 1916

In dit hoofdstuk zal ik de brochure 'Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding' (1916) van Van Bruggen bespreken aan de hand van 'Vaderlandsliefde en chauvinisme' (1915) van H.J.E. Westerman Holstijn.¹⁴³ Beide brochures verschenen kort na elkaar in dezelfde serie. Om een beter beeld van Van Bruggen en haar werk te krijgen, zal ik allereerst kort haar levensloop bespreken en uiteenzetten wat voor werk zij schreef vóór, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Daarna wil ik mij richten op de context waarin de brochure verscheen, om vervolgens te onderzoeken of haar brochure een reactie is op die van Westerman Holstijn en in welk opzicht haar mening wel of niet correspondeert met de zijne. Deze invalshoek kies ik om de volgende reden: 'Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding' wordt in verschillende studies besproken, maar nooit wordt hierin de brochure van Westerman Holstijn genoemd, laat staan besproken. Door dit wel te doen, hoop ik nieuw licht op het werk van Van Bruggen te kunnen laten schijnen.

3.1 Carry van Bruggen (1881-1932)

Van Bruggen is een van de weinige schrijfsters uit de eerste helft van de twintigste eeuw die nu nog behoort tot de canon. In de loop der jaren zijn er verschillende studies over haar werk en haar leven verschenen, bijvoorbeeld de biografieën van M.A. Jacobs en Ruth Wolf en bloemlezingen van Van Bruggens werk, samengesteld door Jan Fontijn en Diny Schouten. Daarnaast verscheen er een boek over de levens- en wereldbeschouwing van Van Bruggen door J.M.J. Sicking en werd er een hoofdstuk over haar werk opgenomen in een belangrijke studie over het Europese modernisme van Fokkema en Ibsch.¹⁴⁴ In de biografieën van Van Bruggen (Ruth Wolf en M.A. Jacobs) wordt veel geput uit haar romans en essays. Dit is waarschijnlijk een gevolg van het feit dat er van de schrijfster nauwelijks persoonlijke documenten bewaard zijn gebleven. Van Bruggen was zeer gesloten en beschermend als het ging om haar privéleven en zij heeft haar persoonlijke documenten in de loop

¹⁴³ Voor de brochure van Van Bruggen zie bijlage 1 en voor die van Westerman Holstijn bijlage 2.

¹⁴⁴ Voor een overzicht van deze werken, zie de literatuurlijst.

van haar leven zoveel mogelijk vernietigd.¹⁴⁵ In alle jaren dat zij publiceerde (1907-1925) is er slechts één maal een interview met haar gepubliceerd, namelijk door André de Ridder in *Den Gulden Winckel*.¹⁴⁶

Een overeenkomst tussen de secundaire literatuur over Van Bruggen is dat de schrijfster daarin wordt neergezet als een eenling. 'Tegen de stroom in' is wat dat betreft een treffende titel. Daarnaast is het opvallend dat Van Bruggens werk vaak wordt verklaard vanuit een aspect van haar persoonlijkheid, bijvoorbeeld haar vrouw- of joods-zijn,. In *Dochter van een gazan*, kijkt De Keizer verder dan dat en betreft zij de Europese geschiedenis bij haar interpretatie. De Keizer laat zien dat Van Bruggen dacht over vraagstukken van Europees formaat. Ook in 'Tegen de stroom in' van Channa Kalmann wordt het werk van Van Bruggen beschouwd vanuit een internationale cultuurhistorisch invalshoek. Hieronder sta ik stil bij enkele relevante aspecten van het leven van Van Bruggen, aan de hand van het werk van Ruth Wolf en Madelon de Keizer.

Leven en werk

Carry van Bruggen werd op nieuwjaarsdag in 1881 geboren als Carolina Lea de Haan. In het hetzelfde jaar, op oudejaarsdag, werd haar broer geboren die later ook bekend zou worden in de literatuur en met wie zij een innige band had: Jacob Israel de Haan. Het grote en arme gezin waarin Van Bruggen opgroeide, leefde in Zaandam. Haar vader was een joodse voorzanger en godsdienstleraar en Van Bruggen werd orthodox joods opgevoed. In 1900 maakte ze haar opleiding tot onderwijzeres af en vertrok ze naar Amsterdam, de culturele hoofdstuk van Nederland. Hier raakte Van Bruggen betrokken bij een groep van radicale jonge mensen, kunstenaars, studenten, journalisten en onderwijzers, waardoor ze in aanraking kwam met vraagstukken van die tijd.¹⁴⁷ In Amsterdam ontmoette ze ook de man met wie ze in 1904 zou trouwen, de socialist Kees van Bruggen. Met hem woonde ze vervolgens enkele jaren in Nederlands-Indië waar ze, net als hij, als journalist werkte.

In 1907 keerde het echtpaar terug naar Amsterdam en verscheen Van Bruggens eerste verhalenbundel *In de schaduw (van een kinderleven)*. Een jaar later publiceerde zij de nieuwe verhalenbundel *Breischooltje* en het jaar daarop de roman *De verlatene. Een roman uit het joodse leven*. In 1914 verscheen van haar hand de roman *Het Joodje*. Deze boeken, die allemaal gingen over het Jodendom, waren in haar tijd erg populair, volgens De Keizer omdat zij pasten 'in de toenmalige nostalgische tendens in Europa om authentieke culturen die in de moderne tijd verloren gingen te

¹⁴⁵ Van Bruggen begon met de vernietiging van haar persoonlijke papieren in de eerste dagen van haar eerste zware depressie. Zie hiervoor Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam 1980, p. 239

¹⁴⁶ Het interview is te vinden in het tijdschrift *Den Gulden Winckel* nr. 7, 15 juli 1915.

¹⁴⁷ Wolf (1980), p. 47

“musealiseren”¹⁴⁸. Van Bruggen werken zijn te zien als een reactie op de debatten die toentertijd in Nederland en Europa gaande waren over assimilatie, zionisme, emancipatie en antisemitisme in joodse en niet-joodse kring.¹⁴⁹ Van Bruggens broer, Jacob Israel de Haan, ging zich in deze tijd steeds meer bezighouden met het zionisme, iets waar Van Bruggen moeite mee had. Zij had zich juist teruggetrokken uit het joodse milieu en zocht haar heil niet meer in een gemeenschap, maar in het individualisme.

In 1914 verhuisde Van Bruggen met haar twee kleine kinderen naar Laren in 't Gooi. Zij en Kees van Bruggen waren uit elkaar gegaan, volgens Wolf mede omdat zij de pro-Duitsgezindheid van haar man ‘volstrekt onverdraaglijk’ vond.¹⁵⁰ Laren was toentertijd een kunstenaarsdorp, vergelijkbaar met andere Europese kunstenaarsdorpen, waar een gemeenschapsgevoel heerste tussen de kunstenaars, zonder dat hierbij de eigen identiteit verloren ging. In dit dorp begon een nieuwe fase in het leven van Van Bruggen, want hier werd zij een ‘denkende vrouw’ zoals zij zichzelf noemde.¹⁵¹ Van Bruggen schreef in de oorlogsjaren artikelen, gaf lezingen en vertaalde werk uit het Duits en Frans – talen die ze zichzelf leerde. Ook schreef ze een roman over haar mislukte huwelijk (*Een coquette vrouw?*) en was ze twee jaar hoofdredactrice van de *Amsterdamsche dameskroniek*. In 1919 verscheen het werk dat haar magnum opus had moeten worden, het cultuurhistorische essay *Prometheus*. Dat boek wordt nu samen met haar roman *Eva* (1927) als haar belangrijkste werk beschouwd.¹⁵²

Tijdens haar leven werkte Van Bruggen hard en veel. In de jaren '20 verschenen verschillende romans en ook bleef zij filosofische werken publiceren, bijvoorbeeld over taal: *Hedendaagsch Fetischisme* (1925). Haar essayistische werk heeft echter weinig invloed gehad. De schrijfster ‘werd niet gehoord, haar werk werd niet serieus besproken en tot publieke debatten heeft het nooit geleid’, zo constateert Kalmann. Dat is de reden dat zij Van Bruggen een ‘roepende in de woestijn’ noemt.¹⁵³ Misschien was het hierdoor dat Van Bruggen de laatste vier jaren vóór haar dood aan zware depressies leed, en van ziekenhuis naar psychiatrische inrichtingen vervoerd moest worden. Waarschijnlijk nam Van Bruggen in 1932 een te grote dosis slaapmiddelen in, waaraan zij twee dagen later op 16 november zou overlijden.¹⁵⁴

3.2 Carry van Bruggen: ontwikkeling van thema's in haar werk

¹⁴⁸ De Keizer (2006), p. 34

¹⁴⁹ De Keizer (2006), p. 34-35

¹⁵⁰ Wolf (1980), p. 139

¹⁵¹ De Keizer (2006), p. 38-39

¹⁵² De Keizer (2006), p. 39-40

¹⁵³ Kalmann (2004), p. 96

¹⁵⁴ De Keizer (2006), p. 90

Aan de hand van De Keizer (2006) en Kalmann (2004) bespreek ik de thema's in het werk van Van Bruggen en laat ik zien wat voor invloed de Eerste Wereldoorlog had op de verwerking hiervan.

Het vroege werk

Kalmann stelt dat de vroegste romans van Van Bruggen, waaronder *In de schaduw* (1907) en *Het joodje* (1914), geschreven lijken vanuit een gevoel van onmacht en woede, wat ze in verband brengt met Van Bruggens joodse achtergrond.¹⁵⁵ Uit *Het Joodje* blijkt een ambivalent gevoel van de hoofdpersoon tegenover het joodse geloof: de hoofdpersoon ontleent hieraan zijn waarde – hij is immers onderdeel van het uitverkoren volk –, maar tegelijkertijd is het *dit* wat hem in de weg staat om volledig geaccepteerd te worden in de samenleving waarin hij succesvol wil zijn. In *De Verlatene* (1908) keert de hoofdpersoon zich ook af van het joodse geloof, maar doet dit meer op inhoudelijke grond.¹⁵⁶ Volgens De Keizer is deze 'double bind' een belangrijk thema in het leven van Van Bruggen: aan de ene kant het 'erbij willen horen' en tegelijkertijd de realisatie dat dit nooit zal gaan.¹⁵⁷ Voor een joodse vrouw krijgt deze *double bind* nog een extra dimensie. Vrouwen hebben namelijk een aparte plek binnen het Jodendom. Volgens Van Bruggen is dit ook een *mindere* positie, iets waaraan zij zich al van jongs af aan ergerde, omdat zij hierdoor nooit volwaardig deel uit zou kunnen maken van een gemeenschap. Als vrouw werd Van Bruggen immers niet volledig geaccepteerd binnen het Jodendom en als jood zou ze nooit volledig geaccepteerd worden binnen Nederland.¹⁵⁸ Deze problematiek vormt het kernthema van haar werk.

Essayistisch werk

Het onoplosbare probleem van het anders-zijn leidt Van Bruggen ertoe een nieuwe levensbeschouwing te formuleren, waarin er plaats is voor het individu in een collectief. In haar joodse romans probeert het individu een manier te vinden om zich staande te houden in het dominerende collectief, maar in haar filosofische werk zien we juist een bewuste *keuze* voor het individu. Het individualisme is 'goed' en het collectivisme 'slecht' en het behouden van de individualiteit, zelfs al is het in een ondergeschikte positie, prevaleert dus boven het opgaan in een collectief.¹⁵⁹ Tegelijkertijd stelt Van Bruggen dat het collectief altijd als noodzakelijke tegenpool van het individualisme zal bestaan, wat voor het eerst naar voren komt in haar eerste en meest

¹⁵⁵ Kalmann (2004), p. 85 en 87. Naast de genoemde romans komt ook *Breischooltje* (1908) aan bod. Ook *Van een kind* (1918) *Het huisje aan de sloot* (1921) en *Avontuurtjes* (1922) moeten tot de 'joodse boeken' worden gerekend, maar omdat hier geen felle kritiek op het joodse geloof naar voren komt, laat Kalmann deze buiten beschouwing. Kalmann (2004), p. 97

¹⁵⁶ Kalmann (2004), p. 85-87

¹⁵⁷ De Keizer (2006), p. 30

¹⁵⁸ De Keizer (2006), p. 36

¹⁵⁹ Kalmann (2004), p. 91

belangrijke filosofische werk *Prometheus* (1919).¹⁶⁰ De keuze voor het individualisme komt tot stand onder invloed van de Eerste Wereldoorlog, omdat de oorlog het gevaar laat zien van nationalisme, een vorm van collectivisme. Waar de schrijfster eerst onmacht en woede voelde tegenover collectiviteit, heeft ze nu een levensbeschouwing geformuleerd waarin het individu niet meer aan het collectief wordt geofferd.¹⁶¹ Van Bruggen krijgt dus een nieuwe visie kreeg op zaken waar ze vóór de oorlog al over had geschreven.

3.3 Context ‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’ (1916)

De brochure van Van Bruggen verscheen op twee verschillende manieren: als artikel in het tijdschrift *Groot Nederland* en ‘los’ als brochure bij haar uitgever Hollandia in Baarn. Hieronder zal ik verder ingaan op de context van deze tekst.

Groot Nederland

De brochure van Van Bruggen werd gepubliceerd in het tijdschrift met de volledige titel *Groot Nederland. Letterkundig tijdschrift voor den Nederlandsche stam*. In het bekende werk ‘Vorm of vent’ van J.J. Oversteegen stelt de auteur dat dit tijdschrift een belangrijke rol speelde in het literaire circuit van rond 1916. Hij typeert het tijdschrift ten tijde van de Eerste Wereldoorlog als volgt: ‘*Groot Nederland* was (...) het blad van de sceptische individualisten met maatschappelijke belangstelling, die hun heldere, vaak scherpe, commentaar leverden zonder zich te engageren.’ Oversteegen stelt dan ook dat *Groot Nederland* een blad was voor de ‘levensbeschouwelijk niet geëngageerden’.¹⁶² Dit betekent dat het tijdschrift geen onderdeel was van een zuil, bijvoorbeeld de socialistische of katholieke. Verder werden in *Groot Nederland* verschillende lange en beschouwende stukken opgenomen – zoals toen in meer tijdschriften gebeurde.

‘Groot-Nederland’ was de overkoepelende naam voor alle gebieden waarin Nederlands werd gesproken. Wat het verband tussen de titel en de inhoud is, is niet duidelijk. Het lijkt in elk geval *niet* alsof er alleen maar voorstanders van de Groot-Nederlandse gedachte artikelen publiceerden in dit tijdschrift.¹⁶³ Waardoor laat het tijdschrift zich dan wel kenmerken? Oversteegen noemt verschillende schrijvers die in 1916 in het tijdschrift publiceerden, waaronder Van Eyck, Hélène Swarth, Jan van Nijlen, Just Havelaar, J. Greshoff, Elsschot, Karel van den Oever, Ina Boudier-Bakker

¹⁶⁰ Kalmann (2004), p. 90

¹⁶¹ Zie De Keizer (2006), p. 59

¹⁶² J.J. Oversteegen, *Vorm of vent*, Amsterdam 1969, p. 24. Geraadpleegd via de DBNL. Het beeld dat Oversteegen hier schetst, komt overeen met het beeld dat de De Keizer geeft: zij was geëngageerde individualist. Zie paragraaf 3.2.

¹⁶³ Dit zullen we later terugzien bij de bespreking van ‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’.

en A. Roland Holst. Maar het zijn voornamelijk de literator Frans Coenen en 'zijn vriendin'¹⁶⁴ Van Bruggen die in hoge mate het gezicht van het tijdschrift bepaalden.¹⁶⁵

Uitgeverij Hollandia Baarn

In Tames (2006) worden verschillende artikelen aangehaald die werden gedrukt door uitgeverij Hollandia in Baarn. Omdat Tames alleen invloedrijke artikelen en brochures bespreekt, betekent dit dat deze teksten bekend moeten zijn geweest. Het gaat onder meer om de teksten van W. van Ravesteyn, *De oorlog en de Internationale*. (1915)¹⁶⁶ F. C. Gerretson, *Het Nederlandsche standpunt. Nederlandsche gedachten*. (1915)¹⁶⁷ en H. Brugmans, *Het Pan-Germanisme*. (1915).¹⁶⁸ De eerste tekst is geschreven vanuit een socialistisch perspectief op de oorlog, terwijl de laatste teksten de Groot-Nederlandse gedachte als invalshoek hebben. Hollandia was dus een uitgeverij die meetelde en die ruimte gaf aan verschillende visies op de oorlog.

De drukkerij publiceerde tijdens de oorlog verschillende series brochures, bijvoorbeeld 'Van rechts en links' (serie 1), 'Pro en contra betreffende vraagstukken van algemeen belang' (serie 9) en 'Onze kolonien' (serie 2). Van iedere serie verschenen ongeveer tien nummers.¹⁶⁹ Een andere brochurereeks, waarin de verhouding van een christen tot de oorlog een belangrijk onderwerp is, heette 'Levensvragen'. 'Vaderlandsliefde, Menschenliefde en Opvoeding' was hier onderdeel van, net als 'Vaderlandsliefde en chauvinisme' van Westerman Holstijn, hervormde predikant uit Apeldoorn.¹⁷⁰ Laatstgenoemde brochure gebruik ik als theoretisch kader om de brochure van Van Bruggen tegen af te zetten.¹⁷¹

3.4 'Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding' (1916)

Het werk van Van Bruggen wordt vaak bestudeerd en verklaard vanuit haar joodse achtergrond of haar 'vrouw-zijn'. Ik zal haar brochure bespreken aan de hand van die van Westerman Holstijn, omdat beide brochures gaan over vaderlandsliefde. Westerman Holstijn onderscheidt zes verschillende kenmerken van 'het nationale' waarin de vaderlandsliefde wortelde: bodem, traditie,

¹⁶⁴ Van Bruggen koesterde een onmogelijk liefde voor Frans Coenen. De Keizer (2006), p. 38

¹⁶⁵ Oversteegen (1969), p. 24.

¹⁶⁶ Tames, p. 54. Uit WorldCat blijkt dat dit een pamflet is uit de serie 'Van rechts en links', serie 1 nummer 9.

¹⁶⁷ Tames, p. 165

¹⁶⁸ Tames, p. 184

¹⁶⁹ Zie hiervoor www.worldcat.org

¹⁷⁰ De brochure van Van Bruggen verscheen als nummer 1 van serie 9 (1916) en die van Westerman Hostijn als serie 8, nummer 7 (1915). Van laatstgenoemde was al eerder 'Het probleem van den oorlog en de roeping van den godsdienstigen mensch' verschenen (serie 8, nummer 5 in 1915).

¹⁷¹ H.J.E. Westerman Holstijn wordt overigens niet aangehaald door Tames, waaruit blijkt dat zijn artikelen niet veel besproken of geciteerd zijn door andere auteurs. Tames, p. 21-22

Dat er een zekere hechting is aan iets wat we ‘vaderland’ noemen is Van Bruggen *wel* duidelijk. Ze probeert in deze passage een antwoord te vinden op de vraag wat die vaderlandsliefde dan precies is, net zoals Westerman Holstijn heeft gedaan. Want dat men bang is om in de oorlog iets ‘kwijt te raken’ blijkt, maar *wat* dit precies is, daar probeert Van Bruggen achter te komen. Dat het niet de angst is om ‘de bodem’ te verliezen, daarover is zij stellig. Niet wetende wat er 25 jaar later zou gebeuren, stelt ze: ‘om ons “dierbaar plekje grond” hoeven we niet te vechten, want niemand zal ons daaruit ooit verdrijven.’¹⁷⁷

Traditie

Westerman Holstijn wijst op het belang van de traditie en stelt dat een land zijn historie moet kennen om achter het geheim van de ware volksziel te kunnen komen.¹⁷⁸ Dat Van Bruggen tradities niet klakkeloos aanhangt, blijkt uit een vorig citaat waarin zij verwees naar het lied ‘Aan ‘t vaderland’.¹⁷⁹ De schrijfster laat zien dat ze het niet eens is met de tekst van het lied, maar stelt zich kritisch op tegenover de traditie. Dit is nog maar het begin. Pas in het slot van haar betoog komt Van Bruggen uitgebreid over geschiedenis te spreken, en in het bijzonder over het geschiedenisonderwijs. Ze roept haar lezers op: ‘Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis-onderricht op onze scholen’ en ‘zwijgt eindelijk over ons “roemrijk verleden”.’¹⁸⁰ Het is beter om het geschiedenisonderwijs af te schaffen op het lager onderwijs en op het hoger onderwijs alleen, op zakelijke wijze, algemeen geldende zaken te onderwijzen.¹⁸¹

Om de aanloop naar dit extreme standpunt te kunnen volgen, keren we terug naar pagina 9. Hier heeft Van Bruggen het over ‘gewoonten’. Ze stelt dat iedere inwoner van een land zijn gewoonten heeft, niet alleen in Nederland, maar ook in Rusland en China. In deze passage gaat de schrijfster in op de hypocrisie ten aanzien van deze gewoonten. De eigen gebruiken moeten behouden blijven en worden geprezen, maar als er in het buitenland wordt vastgehouden aan eigen gewoontes en gebruiken, dan worden deze inwoners ‘misdadigers’ genoemd en ‘dwazen’.¹⁸² In de ogen van Van Bruggen is het helemaal niet *verkeerd* om gewoonten te hebben, zolang men zich maar blijft realiseren dat men deze in het buitenland ook heeft en dat deze gelijkwaardig zijn aan de onze. De hypocriete houding die velen volgens haar aannemen stoort haar.

¹⁷⁷ Van Bruggen (1916), p. 7

¹⁷⁸ Westerman Holstijn (1915), p. 14-16

¹⁷⁹ De tekst ‘dierbaar plekje grond, daar eens ons wiegje op stond’ is een rechtstreekse verwijzing naar dit lied. Zie ook vorige noten.

¹⁸⁰ Van Bruggen (1916), p. 39. Onder meer Von der Dunk wijst op het sterk door nationalisme gekleurde geschiedenisonderwijs. Zie hiervoor hoofdstuk 1 paragraaf 1.2.

¹⁸¹ Van Bruggen (1916), p. 30

¹⁸² Van Bruggen (1916), p. 9

Westerman Holstijn zou het op het punt van de gewoonten met Van Bruggen eens zijn. Hij meent dat elk volk zich op zijn eigen manier moet ontwikkelen en dat volkeren niet moeten afraken van de volksziel. Er mag hen dan ook niets worden opgelegd dat niet bij hen past.¹⁸³ Dat vindt Van Bruggen ook, maar waar Westerman Holstijn pleit voor ontwikkeling en hoogachten van het eigen nationale, ziet Van Bruggen juist de arrogantie van onder meer het Nederlandse volk dat zijn wil opdringt aan de inwoners van 'Tropisch Nederland'.¹⁸⁴ Van Bruggen vindt, in tegenstelling tot Westerman Holstijn, dus juist dat men zichzelf *te* hoog acht.

Ook binnen het geschiedenisonderwijs ziet Van Bruggen hypocrisie en tegenstrijdigheid. Onderwijs, waarin kinderen geleerd krijgen dat het goed is om te sterven voor het vaderland, ziet zij als een groot kwaad. De volgende tegenstrijdigheid is voor haar onbegrijpelijk. Aan de ene kant gruwelt iedereen van de oorlog die zo bloedig is, maar aan de andere kant: 'waarvoor anders werden de jonheeren van goeden huize, de adelborsten en cadetten in hun mooie pakjes dan eigenlijk opgeleid? Voor slachter of hansworst?' Het antwoord is uiteraard 'slachter'. Dit is echter iets wat de mensen niet willen zien. Voor Van Bruggen is de tijd aangebroken om op te staan, te zeggen dat we geen oorlog willen en hiernaar te handelen. Dit kunnen we doen door kinderen ander geschiedenisonderwijs te geven en door de overtuiging overboord te gooien dat een positie in het leger – Van Bruggen noemt hen 'beroepsslachters' – het meest eervolle beroep is. Er is niets eervols aan om een ander af te slachten.¹⁸⁵

In een ander passage zeg Van Bruggen uiteen dat er een verschil is tussen kunst van vroeger en nu. Opvattingen over wat 'mooi' is verschillen per periode en zo geldt het ook voor meningen en gevoelens. Als we willen weten wat mensen echt denken of voelen, dan moeten we luisteren naar de liedjes die zij zingen in hun 'vrijen tijd'. Want 'daarin alleen geven ze zich argeloos, en treden ze buiten hun *traditie*'.¹⁸⁶ Traditie wordt hier voorgesteld als iets wat de mens afhoudt van zijn ware aard, van zijn ware gedachten en gevoelens. Daarom is alles wat met traditie te maken heeft een leugen. Waar Westerman Holstijn meent dat door de traditie inzicht gekregen kan worden in de ware volksziel, stelt Van Bruggen dat men hierdoor juist van zijn eigenheid afraakt, omdat hij zichzelf misleidt met leugens.

Wetten

¹⁸³ Westerman Holstijn (1915), p. 18

¹⁸⁴ Met Tropisch Nederland bedoelt zij Nederlands-Indië. Nederland had ten tijde van de Eerste Wereldoorlog verschillende kolonies, en was vooral in de negentiende eeuw een belangrijke handelsnatie. Zie Moeyes (2001), p.27-36, over de problemen van het buitenlandsbeleid in de Nederlandse politiek vóór de Eerste Wereldoorlog.

¹⁸⁵ Van Bruggen (1916), p. 11

¹⁸⁶ Cursivering van mij. Van Bruggen (1916), p. 26

Westerman Holstijn stelt dat er tussen de wetten en het volk een wisselwerking is: aan de ene kant komen de wetten op organische wijze voort uit de volkswil, aan de andere kant zorgen de wetten ervoor dat het volk goed georganiseerd blijft en zorgen ze voor orde en structuur. Aan de wetten is de morele standaard van het volk af te lezen.¹⁸⁷ Van Bruggen heeft het nergens over ‘wetten’, maar ze spreekt wel over de maatschappelijke instellingen, rechtspleging en het strafrecht. De passages hierover haal ik aan om ze naast die van Westerman Holstijn te leggen.

Westerman Holstijn stelt dat in sommige tijden de wetten niet samenvallen met de morele standaard van het volk. Van Bruggen hangt dezelfde mening aan, alleen gebruikt ze hiervoor andere woorden. Zij legt het accent op de wrijving die hierdoor kan optreden: ‘veel van het tegenstrijdige en verwarde in ons hedendaagsch leven vindt zijn oorsprong in het onbewust verzet van het individueele redelijkheidsgevoel en rechtsgevoel tegen onze eigen maatschappelijke instellingen’.¹⁸⁸ Met andere woorden: Van Bruggen vindt dat het persoonlijke oordeel over wat redelijk is en wat niet, niet congrueert met dat wat de vanuit de maatschappelijke instellingen als redelijk wordt gezien. Het gekke is dat het niet ons *eigen* redelijkheidsgevoel is dat we vertrouwen, maar dat we de maatschappelijk instellingen onmiddellijk heilig verklaren. Deze zijn niet heilig, maar *nuttig*, want ze zijn er om onze belangen en ons eigendom te beschermen.¹⁸⁹ We zien hier een belangrijk thema terug waar de schrijfster mee worstelde: de plaats van het individu ten opzichte van het collectief.¹⁹⁰

De wrijving die er is tussen het individuele en het maatschappelijke redelijkheidgevoel, zien we ook terug in de rechtspleging. Om Van Bruggens redenering te kunnen begrijpen, moeten we ons verdiepen in wat zij onder ‘maatschappelijk’ verstaat. Ze meent dat er twee verschillende ‘deugden’ bestaan, die tegenover elkaar staan: de maatschappelijke en Christelijke deugden. Deze zijn onverenigbaar en met elkaar in strijd: ‘Elke Christelijke deugd is onmaatschappelijk. En elke maatschappelijke deugd is onchristelijk.’¹⁹¹ Dat ze beide bestaan is goed, want samen zijn zij de ‘inhoud des levens’. De maatschappelijke deugden zijn praktisch, nuttig en onzedelijk. Onder deze deugden vallen ook de wetten, want Van Bruggen stelt dat ‘zelfzucht (...) het Recht [schiep]’.¹⁹² Met zelfzucht bedoelt ze niet per se iets negatiefs, maar verwijst ze naar alles wat bedoeld is om zichzelf in stand te houden: ‘eigenliefde’. Christelijke deugden zijn het tegengestelde, namelijk ‘mensenliefde’: onpraktisch, niet nuttig maar wel moreel.¹⁹³ Westerman Holstijn vindt dat de wetten voortkomen uit de morele standaard van het volk, terwijl Van Bruggen betoogt dat ze voortkomen uit zelfzucht en eigenliefde.

¹⁸⁷ Westerman Holstijn (1915), p. 17-18

¹⁸⁸ Van Bruggen (1916), p. 27

¹⁸⁹ Van Bruggen (1916), p. 27

¹⁹⁰ Zie paragraaf 3.2.

¹⁹¹ Van Bruggen (1916), p. 6

¹⁹² Van Bruggen (1916), p. 5

¹⁹³ Van Bruggen (1916), p. 5-6

Anders dan Westerman Holstijn, ziet Van Bruggen geen enkele reden om de wetten tot iets heiligs maken. Sterker nog: ze stelt dat de maatschappelijke deugden niet meer aansluiten bij wat het individu redelijk vindt. Het moderne rechtsgevoel heeft de christelijke deugden verdrongen. Het is gebaseerd op het individu, terwijl de maatschappij nog gericht is op collectieve idealen.¹⁹⁴ Van Bruggen betoogt hier dat de tijd van het individualisme is aangebroken. Men moet af van de maatschappelijke 'idealén' die men nu opgedrongen krijgt. 'Wij willen slechts één "autoriteit" en één examen-commissie kennen, ons eigen geweten.'¹⁹⁵ De maatschappelijke deugden, die erop gericht zijn de maatschappij zoals deze is in stand te houden, zijn niet meer van deze tijd. Alle maatschappelijke idealen, waaronder de vaderlandsliefde, moeten afgeserveerd worden: 'Ons standje is failliet'.¹⁹⁶ Aan de samenleving zoals we die kennen, waarin vooruitgang, beschaving en ontwikkeling centraal stonden, is een einde gekomen: er is een nieuwe tijd aangebroken.

De wetten (bij Van Bruggen: het Recht, rechtspleging, strafrecht) komen voort uit maatschappelijke deugden en deze noemt Van Bruggen, in tegenstelling tot Westerman Holstijn, 'immoreel'. Westerman Holstijn meent dat door het eren van wetten, die voortkomen uit de morele standaard van het volk, vaderlandsliefde tot uiting kan komen. Van Bruggen vindt het belachelijk om vast te houden aan maatschappelijke waarden als vaderlandsliefde. Zij ziet deze idealen als niet meer van deze tijd. Net zoals stromingen in de schilderkunst beginnen en voorbijgaan, gaan idealen voorbij. 'Want wij groeien uit onzen idealen, gelijk een kind uit zijn kleeren.'¹⁹⁷ Dit is ook de reden dat Recht en nationalisme nooit hand in hand kunnen gaan: 'Recht' geldt in iedere tijd en 'nationalisme' is een tijdelijk ideaal. Aan de leugens die verteld moeten worden om het nationalisme in stand te houden, blijkt dat het geen waar ideaal is. Want 'nationaal belang eischt altijd leugen, bedrog en lage list'.¹⁹⁸ Deze stelling ondersteunt Van Bruggen met een verwijzing naar de Dreyfuszaak, waarin men aan de zijde van het Recht onnationaal was en aan de kant van het nationalisme onrechtvaardig.¹⁹⁹ De meningen van Westerman Holstijn en Van Bruggen staan hier diametraal tegenover elkaar.

Regering

De regering is voor Westerman Holstijn een personificatie van de wetten, alleen kunnen regeringsleden zich hierboven stellen. De vaderlandsliefde komt nog sterker tot uiting in de liefde voor de regering dan die voor de wetten, omdat het volk zich meer verantwoordelijk voelt naar de

¹⁹⁴ Van Bruggen (1916), p. 28

¹⁹⁵ Van Bruggen (1916), p. 42

¹⁹⁶ Van Bruggen (1916), p. 13

¹⁹⁷ Van Bruggen (1916), p. 21

¹⁹⁸ Van Bruggen (1916), p. 20

¹⁹⁹ Van Bruggen (1916), p. 19

regeringslieden.²⁰⁰ In de vorige paragraaf over ‘wetten’ heb ik al gesproken over de maatschappelijke instellingen en daarom richt ik me hier op de politiek en hoe de politiek zich volgens Van Bruggen verhoudt tot de vaderlandsliefde.

Westerman Holstijn ziet de regering als de vertegenwoordigers van de volksziel. Zij sluiten aan bij het karakter van het volk. Gebeurt dat niet, dan zal er een revolutie aanvangen.²⁰¹ Van Bruggen laat zien hoe de politiek door ‘ons’ gezien wordt en merkt op dat we de politiek behandelen als ‘een verdacht en duister bedrijf, waar wij in onze onschuld buiten staan’. Hieruit blijkt dat de Nederlandse bevolking de politiek dus *niet* ziet alsof deze aansluit bij het volkskarakter. Van Bruggen neemt het in deze passage op voor de politici, die veel verontwaardiging van de bevolking over zich heen kregen omdat gemeend werd dat de regering hen leugens voorhield.²⁰² Maar liegen wij dan nooit? Overal waar ‘leelijke bedoelingen mooie namen krijgen’ wordt gelogen: niet alleen in het parlement en de pers, maar ook in de kerk, de rechtszaal, de school en de huiskamer.²⁰³ *Iedereen* is verantwoordelijk is voor deze oorlog en we moeten dus ophouden de schuld in de schoenen van anderen te schuiven. Of Van Bruggen ook vindt dat vaderlandsliefde tot uiting komt in de liefde voor de regering, dat wordt niet duidelijk.

Onder de regering valt ook de koningin. Westerman Holstijn betoogt dat de liefde voor het koningshuis een belangrijk onderdeel is van de vaderlandsliefde. Van Bruggens visie op het koningshuis komt naar voren in een passage over de strijd tussen het individualisme en collectivisme. De vorst is ‘kleurloos’ omdat er geen persoonlijke waarde van de vorst verlangd wordt. De waarde die de soeverein vertegenwoordigt, valt samen met het ideaal dat wordt aangehangen door de meest dominante groep.²⁰⁴ De vorst geeft dus uitdrukking aan de idealen van (een dominante groep in) het vaderland. Dit is de enige passage waarin het koningshuis wordt aangehaald. Uit deze passage kunnen we concluderen dat Van Bruggen vindt dat er samenhang is tussen het volk en de vorst. Dit betekent niet dat Van Bruggen, zoals Westerman Holstijn, ook vindt dat de vorst vereerd moet worden.

Taal

²⁰⁰ Zie hiervoor ook Tames (2006), p. 189-193

²⁰¹ Westerman Holstijn (1915), p. 19

²⁰² In hoofdstuk 2 werd al genoemd dat er veel kritiek was op Minister van Landbouw, F.H. Postuma. De kritische houding van de Nederlanders blijkt ook uit het artikel van Jacques Sicking ‘Hoe Nederlanders de Eerste Wereldoorlog hebben beleefd - Prozateksten geven indringend beeld van beleving Grote Oorlog’. Een gevolg van de oorlog volgens Sicking: ‘Er werd veel geklaagd, gemopperd en gezeurd: in alle lagen van de bevolking, over alles en iedereen en in toenemende mate.’ Zie hiervoor: <http://www.wereldoorlog1418.nl/beleving-eerste-wereldoorlog/index.html> Laatst geraadpleegd 12.01.2012.

²⁰³ Van Bruggen (1916), p. 12

²⁰⁴ Van Bruggen (1916), p. 27

Westerman Holstijn noemt de taal datgene waarin het nationale het best tot uitdrukking komt. Taal geeft (als het goed) is de uitdrukking van de gedachten van het volk (de 'volksziel') zo zuiver mogelijk weer. Daarnaast is taal aan verandering onderhevig en hierdoor *levend*. Verwaarlozing van de taal wijst dan ook op zedelijk verval van het vaderland.²⁰⁵ Van Bruggen haalt het onderwerp 'taal' al in het begin van haar brochure aan. Ze gaat verschillende lagen van de bevolking langs die de taal zouden moeten liefhebben: de 'hogere standen', de 'middenstand' en de 'lagere standen'. De eerste groep spreekt 'liever slecht Engelsch dan goed Hollandsch'. Zij hebben de Nederlandse taal dus niet lief. De 'middenstand' kan 'geen goed Hollandsch van slecht Hollandsch (...) onderscheiden' en de 'lagere stand' laat ze dan ook helemaal buiten beschouwing.²⁰⁶

De echte taalliefhebbers zouden enkele letterkundigen moeten zijn en dit klopt ook, meent Van Bruggen. Net als Westerman Holstijn merkt zij op dat taal veranderlijk (Westerman Holstijn: *levend*) is en dat dit 'goed' is. Westerman Holstijn en zij verschillen echter wel van mening over *waarom* dit goed is. Van Bruggen merkt op dat geen enkele taal voor eeuwig is en dat het absoluut niet uitmaakt of 'eenige taal' (dus ook het Nederlands) zal blijven bestaan of niet. Deze stelling is vrij uniek en wordt niet door veel schrijvers aangehangen, ook niet door Westerman Holstijn. Daarom vervolgt ze haar betoog door haar standpunt uit te werken en te ondersteunen met argumenten:

Geen mensch, die bij zinnen is, kan zich inbeelden dat eenige taal, zijn eigen taal, geschikter dan eenige andere zou zijn tot het weergeven van menselijke gevoelens, gedachten, aandoeningen, van alles wat tot de binnen zijde des menschen behoort. Elke taal is daartoe evenzeer geschikt of kan daartoe geleidelijk worden verruimd en opgevoerd naarmate degenen, die haar spreken, zich verfijnen en onderscheiden.²⁰⁷

Van Bruggen lijkt hier het tegengestelde te beweren van Westerman Holstijn. Volgens hem kan in sommige talen de gedachten 'zuiverder' worden uitgedrukt, dan in andere, terwijl Van Bruggen dit een bespottelijk idee vindt.

De stelling dat mensen wel degelijk op een bepaalde manier gehecht kunnen zijn aan hun taal, sluit Van Bruggen niet uit. Ze merkt wel op dat het belangrijk is hierbij in de gaten te houden dat het om taal als *instrument* gaat: taal als *doel* niet als *middel*. We ergeren ons aan taalmisbruik op dezelfde manier als een schilder zich stoort aan geknoei met goed linnen en mooie penselen. Van

²⁰⁵ Westerman Holstijn (1915), p. 20-21

²⁰⁶ Van Bruggen (1916), p. 7

²⁰⁷ Van Bruggen (1916), p. 7 Dit lange citaat geef ik om een indruk te geven van de stijl van Van Bruggen. Ze maakt lange, ingewikkelde zinnen, maar ze formuleert scherp en met humor. Hierop is overigens ook al gewezen door De Keizer. De Keizer (2006), p. 65

Bruggen trekt deze vergelijking door. Een schilder leert zijn kinderen om goed om te gaan met de schildersspullen, maar hij *houdt* niet van deze spullen en hij zal er ook niet zijn leven voor geven.²⁰⁸ Hier zien we duidelijk een retorische techniek van de schrijfster. Ze maakt een vergelijking en trekt deze tot in het absurde door.

Van Bruggen vervolgt over taal: ‘Het is niet dwaas dat we aan onze taal gehecht zijn, maar het is wel dwaas dat we die genegenheid opblazen tot een soort van “heilige zaak”’.²⁰⁹ Ook wat betreft taal staat ze tegenover Westerman Holstijn. Hij ziet taal als iets heiligs, iets wat waardevol genoeg is om voor te vechten. Ieder volk moet zijn eigen taal blijven spreken, want anders gaat het volkskarakter verloren en zal het volk verzwakken. Liefde voor onze eigen taal kan voor Van Bruggen nooit een reden zijn voor moord en haat tegen anderen. We mogen dit dan ook niet aan onze kinderen wijsmaken, want dan ‘begaan [wij] een misdaad en spreken een leugen’.²¹⁰ Van Bruggen verzet zich fel tegen het verheffen van de taal tot iets ‘heiligs’.

Van Bruggen neemt in deze brochure een uitgesproken standpunt in tegen taalverheerlijking. J.M.J. Sicking, die een boek schreef over haar levens- en wereldbeschouwing, stelt dat zij hierin haar tijd vooruit was. Van Bruggen ziet de taal als een middel om anderen uit te sluiten en legt dus een verband tussen taal en nationalisme. Sicking stelt: ‘Voor zover ik dat kan overzien was deze benadering in de Nederlandse verhoudingen van toen tamelijk uniek.’²¹¹ Van Bruggen lijkt zich er goed van bewust dat zij een ongewoon standpunt verkondigt. Dit blijkt uit het feit dat ze zich op voorhand verweert tegen reacties die ze zal krijgen, zoals ‘cynisch’ of ‘betweterig’. Nogmaals zet ze uiteen waar het haar nu precies om te doen is: ‘te waarschuwen tegen de critiekloze overschatting van de “moedertaal” als heilig of waardevol geestelijk bezit’.²¹² Van Bruggen wil haar lezers aan het denken zetten en ervoor zorgen dat zij een kritische houding aannemen tegenover wat er gaande is in de wereld. Ook moeten de lezers de opvoeding van hun kinderen aanpassen en hierin al het patriottisme verwijderen – hoe gehecht ze daar zelf ook aan zijn. Om dit te ondersteunen, gebruikt ze de volgende metafoer. ‘Zouden we niet een rot huis sloopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al mochten we toevallig zelf eraan gehecht wezen?’²¹³ We moeten doen wat goed is voor onze kinderen en ons laten leiden door *inzicht*.

Godsdienst

²⁰⁸ Van Bruggen (1916), p. 7

²⁰⁹ Van Bruggen (1916), p. 8

²¹⁰ Van Bruggen (1916), p. 8

²¹¹ Zie Sicking (1993), p. 274, een van de samenstellers van *Het monster van de oorlog* en *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*.

²¹² Van Bruggen (1916), p. 8

²¹³ Van Bruggen (1916), p. 13

Het nationale komt tot uiting in de manier waarop de godsdienst beleden wordt, meent Westerman Holstijn. In ieder land heeft dezelfde godsdienst zijn eigen kleur.²¹⁴ Van Bruggen haalt verhalen uit de Bijbel aan om (wederom) de hypocrisie van haar tijdgenoten bloot te leggen. Veel mensen vinden het Oude Testament 'onzedelijk', omdat sommige passages te gewelddadig zijn, bijvoorbeeld het verhaal van de huisvrouw Jael, die Sisera in haar tent lokt, hem laat drinken en slapen, om hem vervolgens in zijn slaap te vermoorden. 'Het [zal] ons moeilijk vallen dit tegenover de kinderen goed te praten'.²¹⁵ De *reden* dat Jael deze daad verricht, is echter niet onzedelijk, zo betoogt Van Bruggen: Jael deed wat goed was voor het collectieve belang. In die tijd was er niets anders dan het collectief belang, niets dat hier tegenover stond zoals het recht voor het bestaan van een individu, zodat de daad van Jael volstrekt zedelijk is. Dit betekent dat de moraal in het Oude Testament dus *nationaal* is, want het rechtsgevoel valt samen met het collectieve belang.²¹⁶

Dit Bijbelverhaal is in de eigen tijd echter niet meer op die manier uit te leggen, want het druist in tegen wat men tegenwoordig rechtvaardig vindt. Met Van Bruggens woorden: bij het lezen van dit verhaal wordt men 'in zijn "modern rechtsgevoel" beleedigd'.²¹⁷ Hieraan is te zien dat het nationalisme 'uit de tijd' is, dat het een achterhaald ideaal is. Wie stelt dat de verhalen in het Oude Testament 'onzedelijk' zijn, moet ook concluderen dat het *nationalisme* onzedelijk is. Omgekeerd geldt hetzelfde. Wie vaderlandsliefde predikt tegenover zijn kinderen, moet bij het lezen van een verhaal als het verhaal van Sisera *ook* aan zijn kinderen vertellen dat dit soort dingen nog regelmatig gebeurt en dat dergelijke gruwelijkheden een gevolg zijn, 'een noodzakelijk uitvloeisel', van vaderlandsliefde.²¹⁸

Westerman Holstijn betoogt dat in het belijden van de godsdienst het nationale tot uiting komt. Hij laat zien dat in het Christendom nationalisme en internationalisme hand in hand kunnen gaan.²¹⁹ Voor Westerman Holstijn is het beantwoorden aan de gezamenlijk roeping van het Christendom de oplossing voor de wereldproblematiek, omdat dan Gods koninkrijk zal aanbreken. Van Bruggen vindt juist dat nationalisme het onmogelijk maakt tot mensenliefde te komen. Ze is wel vóór het belijden van één ideaal, maar dat is niet het nationale ideaal van de Bijbel. Ze vraagt zich zelfs af of godsdienst überhaupt nog *echt* beleden wordt: 'Geloof is in onze dagen van Technischen vooruitgang, van vliegmachines, warenhuizen en Ondernemingsgeest meer een woord dan een werkelijkheid'.²²⁰ Net zoals er in iedere tijd één ideaal de boventoon voert, is er in iedere tijd één

²¹⁴ Westerman Holstijn (1915), p. 21-23

²¹⁵ Van Bruggen (1916), p. 20

²¹⁶ Van Bruggen (1916), p. 20.

²¹⁷ Van Bruggen (1916), p. 20

²¹⁸ Van Bruggen (1916), p. 21. Eenzelfde soort voorbeeld geeft Van Bruggen op pagina 28, waar ze een gewelddadige Bijbelpassage aanhaalt om haar pleidooi tegen nationalisme en vaderlandsliefde te sterken.

²¹⁹ Westerman Holstijn (1915), p. 32

²²⁰ Van Bruggen (1916), p. 14

religieus gevoel.²²¹ In haar tijd is het ‘zedelijk’ om te beantwoorden aan het eigen geweten, want idealen die gericht zijn om het collectief in stand te houden zijn niet meer van deze tijd.

Verhouding nationalisme en internationalisme

Van Bruggen stelt zichzelf de volgende vraag: ‘Beduidt patriottisme misschien dat we onze landgenooten hooger achten dan we anderen achten?’²²² Nee, zo blijkt uit zowel haar als Westerman Holstijns brochure. De auteurs merken hetzelfde fenomeen op – door de inwoners van een land wordt graag ‘over de grens’ gekeken op zoek naar beter – maar trekken hieruit tegengestelde conclusies. Westerman Holstijn concludeert dat er een tekort aan nationalisme is en dat er meer liefde en trots moet zijn voor het nationale.²²³ Van Bruggen stelt dat deze zogenaamde vaderlandsliefde juist *hierom* niet echt is, omdat er net zo goed (soms zelfs méér) liefde is voor andere culturen. Vaderlandsliefde is een leugen, omdat de mens uiteindelijk toch doet wat voor hemzelf goed of gemakkelijk is. Voor Van Bruggen is dit een reden om vaderlandsliefde en alles wat daarmee te maken heeft te verwerpen. ‘Ons standje is failliet’²²⁴, zo stelt ze. Het is tijd om de oude idealen te verwerpen en ruimte te maken voor nieuwe om de maatschappij mee op te bouwen.

Ook de stelling van Westerman Holstijn dat chauvinisme een ‘ontaarde vorm’ is van vaderlandsliefde²²⁵, bestrijdt Van Bruggen. ‘Zoek maar waar ze zitten, die “goede kanten” [van patriottisme] en het gaat u als toen ge een kind waart en de “rokken” afstroopte van een ui, om te weten waar die rokken ophouden en de eigenlijk ui zou beginnen. Toen de rokken op waren, was de ui ook weg.’²²⁶ Doe hetzelfde met vaderlandsliefde en zie wat je overhoudt: liefde voor het ouderlijk huis. Met nationale belangen heeft dit niets meer te maken.

Besluit ‘Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding’

In de brochure van Van Bruggen komt naar voren dat ze fel tegen het belijden van vaderlandsliefde is. Alles wat met vaderlandsliefde in verband wordt gebracht onderwerpt ze aan een grondig onderzoek, bijvoorbeeld taal en grondgebied. Zo probeert ze stap voor stap de vaderlandsliefde te ontmaskeren als een leugen. Vooral haar kritiek op het ‘heilig maken’ van dingen die dat niet zijn, is een belangrijk onderdeel van haar betoog. Dit ‘verheffen’ zien we bijvoorbeeld terug in de passages over liefde voor de taal. In haar ogen heeft de vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren

²²¹ Van Bruggen (1916), p. 22

²²² Van Bruggen (1916), p. 9

²²³ Westerman Holstijn (1915), p. 32

²²⁴ Van Bruggen (1916), p. 13

²²⁵ Westerman Holstijn (1915), p. 25

²²⁶ Van Bruggen (1916), p. 21. Ook uit dit citaat blijkt duidelijk Van Bruggens stijl met treffende metaforen die de lezer de absurditeit van een situatie doen inzien.

of in stand te houden dat helemaal niet bestaat, en daarvoor zijn er leugens nodig. Voor Van Bruggen is het duidelijk dat er een nieuwe tijd is aangebroken: de tijd van het individualisme.

Nergens is gebleken dat Van Bruggen rechtstreeks reageert op Westerman Holstijn. Wel hebben we kunnen zien dat zij sterk van mening verschillen in *hoe* de vaderlandsliefde moet worden beleden. Over *wat* vaderlandsliefde inhoudt en waarin het tot uitdrukking komt, zijn ze het eens. Alle zes punten die Westerman Holstijn in verband brengt met vaderlandsliefde zijn in de brochure van Van Bruggen ook terug te vinden. Maar waar Westerman Holstijn zich op de goede kanten van vaderlandsliefde probeert te richten, veegt Van Bruggen het hele begrip van tafel. Er zitten geen goede kanten aan vaderlandsliefde, het is een leugen. Nationalisme zal altijd leiden tot oorlog.

Conclusie

De vragen die ik in deze scriptie wilde beantwoorden zijn: hoe reageerde Van Bruggen op de Eerste Wereldoorlog en hoe is haar standpunt te plaatsen in het publieke debat dat toen gevoerd werd?

In het tweede hoofdstuk heb ik twee voorbeelden van debatten over de essentie van een natie en volk beschreven: een over de vraag naar de rol van Nederland in de wereld en een over de identiteit van de joodse gemeenschap in Nederland. Rond 1916 een opleving is aan te wijzen in het denken in volkseigenschappen. Juist in dit jaar verschijnt de brochure van Van Bruggen, waarin ze fel van leer trekt tegen begrippen als ‘volksaard’ of ‘volkskarakter’ (hoofdstuk 3). Haar brochure is te zien als een onderdeel *van* en een reactie *op* het publieke debat. Aan de ene kant verzet Van Bruggen zich tegen de termen waarin het debat gevoerd wordt. Aan de andere kant laat ze – net als alle andere publicisten – zien waar de oorlog in haar ogen om draaide en hoe de huidige tijd geduid moet worden. Een belangrijk verschil met veel publicisten is dat Van Bruggen iedere vorm van vaderlandsliefde verwerpt, ook het eigen ‘vredelievende’ nationalisme. Waar veel publicisten kritiek geven op het buitenland dat bevangen is door oorlogswaan, legt Van Bruggen de schuld en verantwoordelijkheid bij iedereen die het nationalisme aanhangt, dus ook bij de Nederlanders.

Ook de brochure van Westerman Holstijn is te zien als een onderdeel van het publieke debat, omdat hij stelt dat de Nederlandse eigenschappen de rol van Nederland op het internationale toneel bepalen. Hiermee vertolkt Westerman Holstijn precies het geluid dat volgens Tames populair aan het worden is tegen 1916, en tevens het geluid waar Van Bruggen zich tegen verzet. Zowel uit de brochure van Westerman Holstijn als uit die van Van Bruggen blijkt dat er wordt nagedacht over het ‘nationale’. Wat is het eigenlijk wat Nederlanders Nederlands maakt en waarin schuilt de vaderlandsliefde precies? Ook dit is kenmerkend voor het publieke debat. Er is echter een belangrijk verschil tussen de auteurs: waar de brochure van Westerman Holstijn past *in* het identiteitendebat, verzet Van Bruggen zich tegen het *bestaan* van zo een identiteit.

In de tijd dat de brochures van Van Bruggen en Westerman Holstijn verschijnen, zijn ‘vrede’ en oplossingen voor de vrede belangrijk thema’s binnen het publieke debat. Beide brochures zouden we als een stellingname in dit debat kunnen beschouwen. Westerman Holstijns antwoord op de vrede ligt in het vervullen van de nationale roeping. Als ieder land dit doet, zal Gods rijk op aarde komen. Het Nederlandse volk is voor hem een voorbeeld voor de andere kleine volkeren. Van Bruggen stelt juist dat de vrede pas mogelijk is wanneer alle vormen van nationalisme en vaderlandsliefde verworpen worden. Nationalisme is eigenliefde, leidt altijd tot uitsluiting, en zal daarom altijd oorlog tot gevolg hebben. De schrijvers hebben dus een tegengesteld idee van hoe vrede bereikt moet worden.

De reactie van Van Bruggen is ook in verband te brengen met de ontwikkelingen in de Europese cultuur. Van Bruggen stelt dat vaderlandsliefde een ideaal van voorbije tijden is en dat dit ideaal daarom verworpen moet worden. Hier kunnen we een link leggen met het eerste hoofdstuk. Volgens Van Bruggen heeft vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren dat helemaal niet bestaat. Voor haar is het duidelijk dat die periode afgesloten kan worden, want nu is de tijd van het individualisme aangebroken. Hiermee laat ze zien dat de oorlog voor haar het begin van een nieuwe tijd betekent. In verschillende studies over de betekenis van de Eerste Wereldoorlog wordt gesteld dat de oorlog het begin van een nieuwe periode markeerde, een nieuwe fase in de moderniteit of het begin van het modernisme (hoofdstuk 1). In deze periode begon men te twijfelen aan vaststaande waarden en zekerheden en voor deze oude idealen kwam het individualisme in de plaats. Van Bruggen geeft uitdrukking aan zulke denkbeelden in haar brochure en laat zien dat er een nieuwe tijd aanbreekt: 'Ons standje is failliet.'²²⁷ De burgerlijke samenleving, waarin vooruitgang, beschaving en ontwikkeling centraal stonden, is voorbij en alle idealen waarop deze gestoeld is moeten verworpen worden, te beginnen bij het nationalisme.

Hieruit blijkt niet alleen dat de oorlog gevolgen had voor de Nederlandse cultuur, maar ook dat Nederland lang niet zo ver 'achterloopt' op de Europese cultuur als vaak gesuggereerd wordt. De manier waarop Van Bruggen kritisch naar de maatschappij kijkt heeft niets 'provinciaals', want ze blijkt juist internationaal georiënteerd. Dit zien we ook terug in de voorbeelden die ze aanhaalt om haar betoog te ondersteunen, bijvoorbeeld de Dreyfus-affaire. Nederland dutte tijdens de Eerste Wereldoorlog veilig voort achter de dijken, zo werd gesteld,²²⁸ maar Van Bruggen is slechts een voorbeeld waaruit blijkt dat niets minder waar is.

De Eerste Wereldoorlog heeft ook in Nederland de pennen beroerd. Ik heb me in deze scriptie slechts gericht op enkele schrijfsels, maar het blijkt dat er nog *veel* meer materiaal is om te bestuderen.²²⁹ Het zou interessant zijn niet alleen essays en brochures uit deze tijd te onderzoeken, maar ook poëzie en romans. Met deze scriptie hoop ik een aanzet te hebben gegeven tot onderzoek naar literatuur uit deze jaren en vooral ook tot het plaatsen van dit werk in de historische context.

²²⁷ Van Bruggen (1916), p. 13

²²⁸ Moeyes stelt dat dit het algemene beeld is dat men heeft van Nederland in 1914-1918. Zie Moeyes (2001), p. 11

²²⁹ Bijvoorbeeld op de site <http://www.wereldoorlog1418.nl/> en in de bloemlezingen *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen* en *Het monster van de oorlog*. Zie literatuurlijst.

Geraadpleegde literatuur

Primair

Abbing, J. [pseudoniem van Carry van Bruggen] (eerste druk 1920). *Uit het leven van een denkende vrouw.* 's-Gravenhage (1985): Nijgh & Van Ditmar. Met een inleiding van Ruth Wolf.

Bruggen, van C. (1924). *De grondgedachten van Prometheus.* Amsterdam.

Bruggen, van C. (eerste druk 1919). *Prometheus. Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de litteratuur.* Amsterdam (1974): G.A. van Oorschot.

Bruggen, van C. (1916). *Vaderlandsliefde, menschenliefde en opvoeding.* Baarn: Hollandia-Drukkerij. Zie bijlage 1.

Bruggen, van C. (1970). 'Vijf brieven aan Frans Coenen'. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J.M.J. Sicking. In: *Achter het boek.* 's-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.

Westerman Holstijn, H.J.E. (1915). *Vaderlandsliefde en chauvinisme.* Baarn: Hollandia-Drukkerij, Baarn. Zie bijlage 2.

Secundair

Carry van Bruggen (1881-1932)

Fokkema, D. & Ibsch, E. (1984). *Het modernisme in de Europese letterkunde.* Amsterdam.

Fontijn, J. & Schouten, D. (1985). *Van Bruggen. Een documentatie.* 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.

Fontijn, J. & Schouten, D. (1978). *Van Bruggen (1881-1932). De Engelbewaarder: kwartaalschrift van de Stichting Vrienden van het Amsterdamsch Litterair Café (13).* Amsterdam.

Hanssen, L. (2000). *Want alle verlies is winst: Menno ter Braak 1902-1930*. Amsterdam: Uitgeverij Balans. Geraadpleegd via de DBNL.

Jacobs, M.A. (1963). *Van Bruggen; haar leven en literair werk*. Hasselt: Uitgeverij HeideLand. (proefschrift)

Keizer, M. de (2006). *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*. Amsterdam: Bert Bakker.

Kammelar, R., Sicking, J. & Wielinga, M. (red.) (2007). *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.

Kalman, C. (2004). 'Tegen de stroom in. Carry van Bruggen en haar strijd tegen collectivisme'. Madelon de Keizer & Sophie Tates (ed.). In: *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*. Zutphen: Walburg Pers.

Oversteegen, J. J. (1969). *Vorm of vent*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep. Geraadpleegd via de DBNL.

Sicking, J.M.J. (1993). *Overgave en Verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen: Uitgeverij Passage. (proefschrift)

Wolf, R. (1980). *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij.

Eerste Wereldoorlog

Abbenhuis, M. (2006). *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War, 1914-1918*. Amsterdam: Amsterdam U.P.

Boterman, F. & Vogel, M. (red.) (2003). *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur*. Hilversum: Verloren.

Brands, M.C. (1997). *'The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland.'* In M. Berman & J.C.H. Blom (red.): *Het belang van de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Dunk, H.W. von der (1992). *Sprekend over identiteit en geschiedenis*. Utrecht/Amsterdam: Prometheus.

Dunk, H.W. von der (2002). *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw (deel 1)*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.

Ginkel, R.J. van (1999). *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Henkes, B. (2005). *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.

Hertog, J. den & Kruizinga, S. (eds.) (2001). *Caught in the middle: neutrals, neutrality, and the First World War*. Amsterdam: Aksant.

Kammelar, R., Sicking, J. & Wielinga, M. (red.) (2004). *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.

Keizer, M. de & Tates, S. (red.) (2004). *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*. Zutphen: Walburg Pers.

Koch, K. (2010). *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918*. Amsterdam: Uitgeverij Ambo.

Moeyes, P. (2005). *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers.

Tames, I.M. (2006). *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse debat 1914-1918*. Amsterdam: Uitgeverij Verloren.

Velde, H. te (1992). *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. 's-Gravenhage: Sdu-uitgeverij.

Jodendom en de Eerste Wereldoorlog

Roshwald, A. (2002). 'Jewish cultural identity in Eastern and Central Europe during the Great War'. In Aviel Roshwald & Richard Stites (ed.): *European culture in the Great War; The arts, entertainment, and propaganda, 1914-1918*. Cambridge: University Press.

Roskies, D.G. (1984). *Against the Apocalyp. Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture*. Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Roskies, D.G. (1988). *The Literature of Destruction. Jewish Responses to Catastrophe*. Philadelphia, New York, Jerusalem: The Jewish Publication Society.

Literatuur en de Eerste Wereldoorlog

Anbeek, A.G.H. (1999). *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam: de Arbeiderspers.

Brandt Corstius, J.C. & Jonckheere, K. (1961). *De literatuur van de Nederlanden in de moderne tijd*. Amsterdam.

Buelens, G. (2007). 'Bepaald geen kleine oorlog. De Eerste Wereldoorlog in de literatuur in Nederland (Couperus, Verwey, Van Looy)'. In: E. Brems & H. Brems (eds.) *Achter de verhalen. Over de literatuur van de twintigste eeuw*. Leuven: Peeters, p. 59-74.

Buelens, G. (2008). *Europa Europa! Over de dichters van de Grote Oorlog*. Amsterdam: Uitgeverij Ambo.

Buelens, G. (2008). *Het lijf in slijk geplant. Gedichten uit de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam: Ambo/Manteau.

Dorleijn, G.J. & Van den Berg, H. (2002). *Avantgarde! Voorhoede? : vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*. Nijmegen: Vantilt.

Knuvelde, G.P.M. (1976). *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (Deel 4). Den Bosch: Malmberg.

Kieft, E. (2006). *Het plagiaat. De polemiek tussen Menno ter Braak en Anton van Duinkerken*. Nijmegen: Vantilt.

Kuitert, L. (2004). 'The 'Dutchness' of Dutch book history. Reflections concerning the 'Great War' and the Dutch book trade 1914-1918'. In: *Querendo*, dl. 34, p. 274-285.

Ruiter, F. & Smulders, W. (1996). *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Sanders, M. (2002). *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Nijmegen: Vantilt.

Sanders, M. (2006). 'De melodie van het denken. Polemisten en professoren in de literatuurkritiek van het Interbellum: een terreinverkenning.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 122, p. 328-347.

Stuiveling, G. (1941). *Een eeuw Nederlandse letteren*. Amsterdam.

Van Leeuwen, W.L.M.E. (1936). *Drift en bezinning. Beknopte geschiedenis der nieuwe Noord-Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam.

Van Bork, G.J. & Laan, N. (red.) (1986). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Groningen: Wolters-Noordhoff.